

ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ ΚΡΙΤΙΚΑ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ

Ἐν τῷ προηγουμένῳ τόμῳ τοῦ «Πλάτωνος» περιέχεται ἀξία προσοχῆς πραγματεία τοῦ *Κ. Γεωργούλη* ἐπιγραφομένη «Φιλολογικά σημειώματα . . .», ὧν προέχουσι τὰ «Φιλολογικά σημειώματα εἰς ἀποσπάσματα τοῦ Ἡρακλείτου». Ἡ πραγματεία αὕτη παρέσχε μοι τὸ ἐνδόσιμον νὰ προέλθω εἰς τινὰς παρατηρήσεις καὶ διασαφήσεις, ὅς ἐν τοῖς ἐξῆς παρατίθῃμι συντομώτατα.

Τὸ ἀπόσπασμα 51 ἔχει : «οὐ ξυνιᾶσιν ὅκως διαφερόμενον ἑαυτῷ ὁμολογέει παλίντονος (οὐχὶ παλίντροπος) ἀρμονίῃ ὅκως περ τόξου καὶ λύρης». Ὑποκείμενον τοῦ «διαφερόμενον» καὶ τοῦ «ὁμολογέει» δὲν δύναται, νομίζομεν, νὰ εἶναι ἄλλο ἢ τὸ *pān*, ὑπονοούμενον ἐκ τῶν συμφραζομένων. Δὲν δύναται δὲ τὸ ὑποκείμενον τοῦ «διαφερόμενον» νὰ ἐμπεριέχῃται ἐν τῇ μετοχῇ (=ὅ,τι διαφέρεται ἑαυτῷ), διότι τότε ἔδει ἐν τῷ κειμένῳ νὰ ᾔτο «τὸ διαφερόμενον».

Ἐν τῇ ἐρμηνείᾳ τοῦ ἀποσπάσματος τούτου γεννᾶται ἀμφισβήτησις περὶ τῆς σημασίας τῶν λέξεων «ἀρμονία» καὶ «παλίντονος»· ἀναφύεται δὲ μάλιστα δυσκολία, διότι ἡ «ἀρμονία» νοεῖται μὲν λεγομένη περὶ τῆς «λύρας», οὐχὶ δὲ καὶ περὶ τοῦ «τόξου». Διὸ ἐζητήθη σημασία τῆς λέξεως ἐκείνης τοιαύτη, ὥστε νὰ εὐαρμοσθῇ πρὸς ἀμφοτέρα, τὴν τε λύραν καὶ τὸ τόξον. Ὡς τοιαύτη δὲ σημασία εὐρέθη ἡ τῆς *προσαρμογῆς*, ἣτις νοεῖται οὐχὶ ὡς σύνδεσις διαφόρων μερῶν πρὸς κατασκευὴν τῶν εἰρημένων ὀργάνων, ἀλλ' ὡς προσαρμογὴ καὶ προπαρασκευὴ αὐτῶν πρὸς ἰκατάλληλον ἐνέργειαν, ἣτις προσαρμογὴ γίνεται διὰ τῆς *ἐντάσεως* τῆς νευρᾶς καὶ τῶν χορδῶν (ἐκείνη μὲν θὰ ποιῇ τὴν ἐκτόξευσιν τοῦ βέλους, αὕτη δὲ τὴν παραγωγὴν μουσικῆς ἀρμονίας).

Κατὰ τὴν ἐκδοχὴν λοιπὸν ταύτην ἡ λ. «ἀρμονία» σημαίνει τὴν «προσαρμογὴν, τὴν συναρμογὴν» ἀμφοτέρων τῶν ὀργάνων πρὸς κατάλληλον λειτουργίαν. Ὅτι ἡ λ. «ἀρμονία» σημαίνει καὶ τὴν προσαρμογὴν, οὐδεὶς δύναται νὰ ἀρνηθῇ. Εἶναι δ' ὅμως δύσκολον νὰ συνομολογήσῃ τις ὅτι ἡ «ἀρμονία» λέγεται ἐνταῦθα ἐπὶ τοιαύτης ἐννοίας, ὅτι δηλαδὴ σημαίνει τὴν προσαρμογὴν τῶν ὀργάνων ἐκείνων πρὸς ἐνέργειαν, οὐχὶ δέ, ὅπερ τὸ κυριώτερον, τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐνεργείας (ἢ τὴν προσήκουσαν ἰδιότητα τοῦ ὀργάνου). Οὐδὲ νοοῦμεν πῶς εἶναι δυνατόν «ἀρμονία τῆς λύρας» νὰ σημαίῃ ἄλλο τι παρὰ τὴν διὰ τοῦ οἰκείου ὀργάνου παραγομένην μουσικὴν συμφωνίαν. Πιθανώτατον ἡμεῖς νομίζομεν ὅτι ἡ «ἀρμονία» ἐν τῷ προκειμένῳ ἀποσπάσματι ἔχει διττὴν ἔννοιαν, ἄλλην ἐπὶ τῆς λύρας καὶ ἄλλην ἐπὶ τοῦ τόξου· τὸ δ' αὐτὸ ἰσχύει καὶ περὶ τοῦ «παλίντονος».

«Ἀρμονία» καὶ «ἀρετὴ» εἶναι λέξεις κοινὴν ἔχουσαι ρίζαν καὶ κοινὴν θεμελιώδη ἔννοιαν· ἡ ρίζα *ar* (κοινὴ εἰς πλείστας λέξεις, ὡς *ἀραρίσκω*, *ἀρεῖαν*, *ἀρετὴ*, *ἀρμόζω*, *ἀρμονία* κ.ἄ.) εἶναι δηλωτικὴ τῆς συναφείας, τῆς συμφωνίας. Ἡ δ' ἔννοια αὕτη, ὡς πρώτη καὶ κυρία, ὑπόκειται βάσις εἰς ἀμφοτέρας ταύτας τὰς λέξεις, τὴν τε *ἀρμονίαν* καὶ τὴν *ἀρετὴν*. Αἱ δ' ἄλλαι σημασίαι αὐτῶν προέκυψαν ἐξ ἐκείνης καὶ εἶναι ὁλοῦν διάφοροι ἀποχρώσεις αὐτῆς. Εἶναι γνωστὸν ὅτι ἡ λ. *ἀρετὴ* ἔχει εὐρυτάτην ἔννοιαν, λεγομένη οὐ μόνον ἐπὶ ἀνθρώπων ἀλλὰ καὶ ἐπὶ ζῴων καὶ πραγμάτων (πβλ. Ἰλιάδ. Ψ 268. Θουκυδ. 1, 2. Πλάτ. Πολιτ. 335 B. 601 D). Οὐχ ἦττον εὐρείαν ἔννοιαν ἔχει καὶ ἡ λ. *ἀρμονία* δηλοῦσα οὐ μόνον τὴν συναρμογὴν ἀλλὰ καὶ τὴν συνθήκην, τὴν συμφωνίαν

καὶ δὴ καὶ τὴν συμφωνίαν ἤχων (Ὅδυσ. τ 248. Ἰλιάδ. Χ 255—364. Πλάτ. Πολ. 617 Β). Ἀμφότεραι λοιπὸν αἱ λέξεις ἔχουσιν εὐρυτάτην ἔννοιαν καὶ δύνανται νὰ ἀποδοθῶσιν ὡσαύτως εἰς τὴν *λύραν* καὶ εἰς τὸ *τόξον*, πλὴν μετὰ διαφόρων σημασιολογικῶν ἀποχρώσεων. Ἀκριβέστερον δ' εἰπεῖν *ἁρμονία*, ἐπὶ τῆς λύρας λεγομένη σημαίνει τὴν συμφωνίαν τὴν παραγομένην ἐκ διαφόρων καὶ ἀντιθέτων τόνων, ἤχων (ὀξέος καὶ βαρέος)· ἐπὶ δὲ τοῦ τόξου δηλοῖ τὴν τοῦτου ἀρετὴν, τὴν εὐάρμοστον δηλονότι χρῆσιν, τὴν προσήκουσαν ἰδιότητα αὐτοῦ, ἐγκειμένην ἐν τῇ ἐκτελέσει ἀντιθέτων (ὀπίσω καὶ ἔμπροσ) κινήσεων τῆς νευρᾶς.

Παραπλήσια ἰσχύουσι καὶ ἐπὶ τοῦ «παλίντονος». Τὸ «παλίντονος» (ἁρμονία) ἐπὶ μὲν τῆς λύρας σημαίνει ὅ,τι προέρχεται ἐξ ἀντιθέτων τόνων (ἤχων), ἐπὶ δὲ τοῦ τόξου ὅ,τι παράγει ἀντιθέτους κινήσεις (κινήσεις κατ' ἀντιθέτους κατευθύνσεις). Ὅτι ἡ λ. «τόνος» σημαίνει καὶ τὴν κατεύθυνσιν, μαρτυρεῖ τὸ ὑπὸ τοῦ συγγραφέως τῆς πραγματείας μνημονευόμενον χωρίον τοῦ Πινδάρου (εἰς τὸν Χ Ὀλυμπ. στ. 64):

στάδιον μὲν ἀρίστευσεν, εὐθὺν τόνον

ποσσι τρέχων . . .

Οὕτω πως ἡ ἁρμονία τῆς λύρας καὶ τοῦ τόξου εἶναι ἀποτέλεσμα ἀντιθέτων κατὰ στάσεων· αἱ καταστάσεις δ' ὅμως αὐταὶ ἀφορῶσιν οὐχὶ εἰς τὴν διάταξιν τῶν ὀργάνων ἀλλ' εἰς ἄλλο τι οὐσιωδέστερον, οἷον εἶναι ἐπὶ μὲν τῆς λύρας οἱ ἀντίθετοι τόνοι, ἐπὶ δὲ τοῦ τόξου αἱ ἀντίθετοι κινήσεις (οὐχὶ δέ, ὥς λέγεται, καταστάσεις τῆς ἐντάσεως τῆς χορδῆς καὶ τῆς διασπάσεως, ἄλλως τε καὶ διότι ἀντίθετος τῆς *ἐντάσεως* εἶναι ἡ *χάλασις* (χαλάρωσις) οὐχὶ δὲ ἡ διάσπασις).

Ὅπως ἂν ἔχη, ἡ *ἁρμονία* εἶναι τὸ ἀπότοκον ἀντιθέτων καταστάσεων, ἀντιθέσεων. Αὕτη δὴ εἶναι ἡ κυρία καὶ θεμελιώδης, ἡ πρυτανεύουσα ἔννοια τῆς ἡρακλειτείου φιλοσοφίας. Ὅσον καὶ ἂν ἀντιμάχωνται πρὸς ἄλληλα τὰ προσπίπτοντα ὡς ἀντίθετα, ὅμως συνάπτονται εἰς ἓν καὶ τὸ αὐτό, συναπτόμενα δὲ ἀποτελοῦσιν ἁρμονίαν. Τοιοῦτό τι δὲν θὰ συνέβαινεν, ἂν τὰ φαινόμενα ὡς ἀντίθετα μὴ ἦσαν κατὰ βάθος τὸ αὐτό, ἂν μὴ εἶχον κοινὴν βάσιν, κοινὴν οὐσίαν. Εἶναι μὲν δηλαδὴ τὰ ἀντίθετα, καθ' ἑαυτὰ σκοπούμενα, διάφορα καὶ ἀποκλείουσιν ἄλληλα, ἀλλ' εἶναι διάφορα ἀπλῶς ὡς διάφοροι ὄψεις ἐνός καὶ τοῦ αὐτοῦ πράγματος, μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς οὐσίας· ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὴν κοινὴν ταύτην οὐσίαν, εἶναι ἓν καὶ τὸ αὐτό. Τὴν βαθεῖαν ταύτην καὶ σημαντικὴν ἔννοιαν ἐξαγγέλλει ὁ Ἡράκλειτος διὰ πολλῶν ἐκφράσεων, καθ' ὅς ταυτίζονται «τὸ ἄνω καὶ τὸ κάτω», «τὸ ζῆν καὶ τὸ τεθνηκὸς» (ἡ ζῶη καὶ ὁ θάνατος), «τὸ γρηγορὸς καὶ τὸ καθεύδον» (ὕπνος καὶ ἐγρήγορις), «ἡ ἡμέρα καὶ ἡ εὐφρόνη (νύξ)», «ὁ πόλεμος καὶ ἡ εἰρήνη» κ.ἄ., συμφῶνως πρὸς τὴν ἀρχήν, καθ' ἣν «τὸ ἀντίξουν συμφέρον καὶ ἐκ τῶν διαφερόντων καλλίστην ἁρμονίαν καὶ πάντα κατ' ἔρην γίνεσθαι» (Ἀπόσπ. 8).

Κατὰ τὴν ὑποτεθεῖσαν ταύτην θεμελιώδη ἀρχήν, *πέρας* καὶ *ἄπειρον* εἶναι τὸ αὐτό· ὡσαύτως ἡ *εὐθεΐα γραμμὴ* καὶ ὁ *κύκλος* ταυτίζονται (καὶ ἀληθῶς, ὅσῳ μεῖζον εἶναι ὁ κύκλος, τοσοῦτω μᾶλλον ἡ ἐπιφάνεια αὐτοῦ προσεγγίζει πρὸς τὴν εὐθεΐαν· τοῦ δ' *ἄπειρον κύκλου* ἡ ἐπιφάνεια θὰ ἦτο *εὐθεΐα*). Εἰς τυχὸν γενομένην ἐρώτησιν, ὅπως τις εἶναι ἡ τοῦ κόσμου κίνησις, πότερον εὐθύγραμμος ἢ κυκλική, ἡ ἀπάντησις θὰ ἐδίδοτο ἄμεσος καὶ ἀφ' ἑαυτῆς· ἐφ' ὅσον εὐθεΐα καὶ κύκλος ταυτίζονται, ἡ τοῦ κόσμου κίνησις εἶναι τι συναμφοτέρον, εὐθύγραμμος ἄμα καὶ κυκλική. Τοιοῦτοτρόπως ἡ ἄκρως βαθυγνώμων διάνοια καὶ ὑπερφυῆς διορατικότης τοῦ Ἐφεσίου φιλοσόφου εἰσέδω εἰς τὰ βάθη τῶν πραγμάτων καὶ διέγνω ἀληθείας, ἃς ἡ νεωτέρα ἐπιστήμη, μόλις νῦν ἄρχεται νὰ ἀναγνωρίζη.

* * *

Κατὰ τὸ 59ον ἀπόσπασμα *γναφεῖω δδὸς εὐθεΐα καὶ σκολή . . . μία ἐστὶ καὶ ἡ αὐτή*. Δυσχέρεيان παρέσχεν ἀνέκαθεν ἡ δοτικὴ «γναφεῖω» προελθοῦσα ἐκ διορθώσεως τοῦ Bernays· διότι ἡ παραδεδομένη γραφὴ εἶναι «γραφέων». Ὁ Kirk, ἀποκρούσας τὰς προταθείσας ἥκιστα πιθανὰς διορθώσεις, ἐπανῆλθεν εἰς τὴν γραφὴν τῆς παραδόσεως

«γραφῶν», ἢν γενικὴν λαμβάνει ὡς πληθυντικὴν τοῦ οὐδετέρου «γράφος» (γράμμα). Ἐντεῦθεν προέρχεται ἡ ἔρμηνεία «ἡ ὁδὸς τῶν γραμμάτων εἶναι εὐθεῖα καὶ σκολιά» εἶναι μία καὶ ἡ αὐτή». Τὸ νόημα εἶναι τοῦτο, ὅτι, ὅταν γράφωμεν, ἡ γραφὴ κινεῖται εὐθέως καὶ σχηματίζει ἄρα εὐθεῖαν γραμμὴν συγχρόνως δέ, ἐν τῇ γραφῇ τῶν διαφόρων γραμμάτων, τελεῖται κίνησις κατὰ γραμμὴν καμπύλην. Τοιοῦτοτρόπως ἡ σχηματιζομένη γραμμὴ δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς εὐθεῖα ἅμα καὶ σκολιά, τουτέστιν ὡς εὐθεῖα καὶ μὴ εὐθεῖα. Ἐφαρμόζεται λοιπὸν καὶ ἐνταῦθα ἡ ἀρχὴ τῆς συμπτώσεως τῶν ἀντιθέσεων. Ἡ ἔρμηνεία αὕτη φαίνεται ἀπλὴ καὶ σαφής.

Ὁ Κ. Γεωργούλης, θεωρῶν τὴν ἐκδοχὴν τοῦ Kirk «βεβιασμένην», προτείνει ἰδίαν ἔρμηνειαν. Κατὰ ταύτην λαμβάνεται ἡ γενικὴ «γραφῶν» ὡς πληθυντικὴ τοῦ ὀνόματος «γραφῆ», σημαίνοντος ἐπιστολὴν γραφομένην διὰ τῆς χρήσεως σκυτάλης· τοιούτων δ' ἐπιστολῶν ἐπιούοντο χρῆσιν οἱ ἔφοροι τῆς Σπάρτης, ὡσάκις ἀνεκοινοῦντο εἰς τοὺς πόρρω τῆς πόλεως διατρίβοντας στρατιγούς ἢ ναυάρχους «ἀπόρητόν τι καὶ μέγα». Ἐγράφετο δὲ ἡ ἀπόρητος ἐπιστολὴ (=σκυτάλη), κατὰ τὸν Πλούταρχον (ἐν βίῳ Λυσάνδρου 19) ἐπὶ «βιβλίῳ», ὅπερ ἦτο στενὸς καὶ μακρὸς ἱμάς (ταινία) περιελισσόμενος περὶ στρογγύλον ξύλον (σκυτάλην) (1).

Ἐπειδὴ ὁ ἱμάς περιετυλίσσετο περὶ τὴν σκυτάλην (τὸ στέλεχος) κατὰ γραμμὴν ἐλικοειδῇ, ἡ γραφὴ ἐπορεύετο τὴν ὁδὸν τοῦ περιελιττομένου ἱμάντος, συνήπτε δηλονότι δύο ἀντιθέτους κατευθύνσεις, τὴν εὐθύγραμμον καὶ τὴν κυκλικὴν («εὐθεῖαν καὶ σκολιάν ὁδόν») (2).

Ἡ ἔρμηνεία αὕτη, ἐκ πολλῶν προκύπτουσα πιθανῶν καὶ ἐλλόγων ἰσχυρισμῶν, φαίνεται ὁμολογουμένως εὐφυής. Πλὴν φοβούμεθα ὅτι ἐνέχεται εἰς μεγάλην τινὰ δυσ-χέριαν, τὴν ἐξῆς. Αἱ εἰκόνες, ὧν γίνεται χρῆσις ἐπὶ τῶν παραβολῶν καὶ τῶν συμβολικῶν παραστάσεων εἶναι (καὶ εὐλόγως πρέπει νὰ εἶναι πάντοτε) εὐληπτοὶ καὶ σαφεῖς, ἀναφερόμεναι εἰς πράγματα ἢ γεγονότα τοῦ καθ' ἡμέραν βίου ἀμέσως προσπίπτοντα εἰς τὴν κοινὴν πάντων ἀντίληψιν καὶ κατανόησιν. Τὸν κτνὸνα δὲ τοῦτον τηρεῖ ἐπιμελῶς καὶ ὁ Ἡράκλειτος, καθὰ ὁμολογεῖ ἄλλως ὁ συγγραφεὺς τῆς πραγματείας ἐξαίῳων «τὴν βροπὴν τοῦ Ἡρακλείτου νὰ ἀντλήσῃ ἀπὸ τὰ δεδομένα τῆς καθημερινῆς ζωῆς σύμβολα πρὸς ἐποπτικὴν δῆλωσιν τῶν δοξασιῶν του». Ἀλλ' εἰς τὴν προκειμένην εἰκόνα δὲν ἐφαρμόζεται, πολλοῦ γε καὶ δεῖ, ὁ ἀναγκαῖος καὶ ἀπαραίτητος ὅρος τῆς ἐναργείας καὶ σαφηνείας. Διότι ὁ ἀναγινώσκων τὸ «γραφῶν» ὁδὸς εὐθεῖα καὶ σκολιά, δὲν θὰ ἦτο δυνατόν νὰ νοήσῃ ἀμέσως τὸ ὑποτιθέμενον ὅτι δηλοῦται διὰ τῆς ῥήσεως ταύτης γαιγόνος. Ὁ ἀναγινώσκων αὐτὴν οὐ μόνον ἀμέσως ἀλλ' οὐδ' ἐμέσως πῶς θὰ ἠδύνατο νὰ νοήσῃ περὶ τίνος πρόκειται. Δὲν θὰ ἐνόει, ἐὰν μὴ κατεῖχε μαντικὴν τινὰ δύναμιν· ἢ θὰ ἐνόει, μόνον ἐὰν ἐγίνωσκε ἄλλα τε καὶ τὴν περὶ τῆς πρόκειται εἰδικὴν περίπτωσιν, τουτέστιν ἐὰν ἐγίνωσκε α) ὅτι διὰ τοῦ *γραφῶν* νοοῦνται ἐνταῦθα ἐπιστολαί, β) ὅτι διὰ τοῦ «ἐπιστολῶν» νοοῦνται ἐνταῦθα *εἰδικαί* μόνον ἐπιστολαί, ἦτοι αἱ ὑπὸ τῶν ἀρχῶν τῆς Σπάρτης μόνον πεμπόμεναι *σπανίως* καὶ ἐν *εἰδικαῖς* περιπτώσεσιν. Ἀλλ' εἶναι φανερόν ὅτι ἡ προϋποτιθεμένη ὡς ἀπαραίτητος γνώσις τοσούτων πραγμάτων πρὸς κατανόησιν τῆς Ἡρακλείτειου ταύτης ῥήσεως, καθιστᾷ αὐτὴν ἥκιστα ἐναργὴ καὶ ἀμέσως καταληπτήν. Καὶ ἀληθῶς, μακρὰν τοῦ νὰ εἶναι ἡ ῥῆσις εὐληπτος, ἀποβαίνει τούναντίον δυσσύμβλητος καὶ σκοτεινὴ.

1) Οὕτω *σκυτάλη* ὠνομάζετο οὐ μόνον τὸ «βιβλίον», ἐφ' οὗ ἡ ἐπιστολὴ ἐγράφετο, ἀλλὰ καὶ τὸ στρογγύλον ξύλον, περὶ ὃ τὸ βιβλίον περιετυλίσσετο.

2) Ἡ «βιβλίος» (τὸ βιβλίον), ἐφ' ἧς ἦτο γεγραμμένη ἡ ἐπιστολή, ἀποσπώμενη τοῦ στρογγύλου ξύλου (στελέχους) δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἀναγνωσθῇ (ὡς ἐμφανίζουσα γράμματα ἐστερημένα συνεχείας), πλὴν ἐὰν περιετυλίσσετο περὶ *ὁμοίον* ἀκριβῶς ξύλον (στελεχος)· τοιοῦτο δὲ κατεῖχεν ὁ ἀποδέκτης τῆς ἐπιστολῆς καὶ ἐπομένως μόνον οὗτος ἠδύνατο νὰ ἀναγνώσῃ αὐτήν.

Οὗτοι εἶναι οἱ λόγοι, δι' οὓς θὰ διστάσῃ τις, νομίζομεν, νὰ ἐγκρίνῃ τὴν προταθεῖσαν ταύτην, καίπερ εὐφυᾶ ἄλλως, ἐρμηνεύαν· εἰκάζομεν δὲ ὅτι ἡ ἐρμηνεία τοῦ Kirk (ὡς σαφὴς καὶ ἀμέσως ἐναργής, εἰ καὶ μὴ κατὰ πάντα ἐπαρκής) μέλλει ἴσως νὰ ἐπικρατήσῃ, ἕως οὗ εὐρεθῇ (ἂν εὐρεθῇ) ἄλλη τις κρείττων καὶ προσφορωτέρα ἐξήγησις.

* *

Τὸ ἀπόσπασμα 60 «*δδδς ἄνω κάτω μία καὶ ὄντη*» εἶναι σαφές καὶ δηλοῖ ὅτι ἡ πρὸς τὰ ἄνω καὶ ἡ πρὸς τὰ κάτω ὁδὸς εἶναι τὸ αὐτὸ πράγμα· ἡ ἐκ τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω πορεία (π. χ. ἐκ τῆς κορυφῆς τοῦ ὄρους πρὸς τὴν ρίζαν αὐτοῦ (ὕψωριον)) καὶ ἡ ἐναντία (ἐκ τῆς ρίζης πρὸς τὴν κορυφὴν) εἶναι δύο *ἀντίθετοι* κατευθύνσεις μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς ὁδοῦ. Διὰ τοῦ παραδείγματος τούτου κυροῦται ἡ πρόσθεν μνημονευθεῖσα ἀρχή, καθ' ἣν τὰ ἀντίθετα (αἱ ἀντιθέσεις) συνάπτονται εἰς ἐνότητα. Ὡς παράδειγμα δύναται νὰ ληφθῇ πᾶσα ὁδὸς ἢ πᾶν πεδῖον, ὅπερ εἶναι κατακόρυφον ἢ ὁπωσδήποτε ἐπικλινές, ἀρκεῖ νὰ ἔχῃ δύο ἄνισα εἰς ὕψος ἄκρα, ὥστε νὰ ὑπάρχῃ διάκρισις τοῦ *ἄνω* καὶ τοῦ *κάτω*.

Ἐρωτᾶται νῦν ἂν ἡ ῥῆσις τοῦ ἀποσπάσματος τούτου δύναται νὰ ἐφαρμοσθῇ ἐπὶ τοῦ σταδίου καὶ τοῦ ἐν αὐτῷ τελουμένου ἀγώνος διπλοῦ δρόμου (διαύλου). Βεβαίως *κνυριολεκτικῶς* λαμβανομένη ἡ ἔκφρασις ἐκείνη δὲν ἀρμόζει εἰς τὸ στάδιον, ἐὰν μὴ ἦτο τοῦτο ἐπικλινές πρὸς τὴν ἀφειτηρίαν· τότε ἡ μὲν ἀφειτηρία θὰ ἐπέτρεπε τὴν θέσιν τοῦ *κάτω*, τὸ δὲ τέρμα τοῦ *ἄνω* (κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Πλάτωνος ἐν Πολιτ. 613 B). Ἐὰν δὲ τὸ στάδιον ἦτο ἐπίπεδος ἐπιφάνεια παντελῶς εὐθύγραμμος, δὲν θὰ ἐπέτρεπε τὴν διάκρισιν τοῦ «ἄνω» καὶ τοῦ «κάτω», δοθέντος ὅτι ἐπὶ εὐθείας γραμμῆς δὲν ἐγχωρεῖ τῷ αὐτῷ διακρίσεις.

Καὶ ὅμως *μεταφορικῶς* καὶ πῶς καταχρηστικῶς εἶναι δυνατόν ἐπὶ εὐθείας γραμμῆς νὰ γίνηται διάκρισις τοῦ «ἄνω καὶ κάτω», ὥσει ἦτο ἐκείνη πλαγία. Τοῦτο δὲ φαίνεται ὅτι συνέβαινε καὶ ἐπὶ τοῦ σταδίου· καὶ συνέβαινε ἐυλόγως. Διότι οἱ δρομεῖς, ἀποδύομενοι ἐκεῖ εἰς ἀγῶνα, ἔμελλον νὰ ἐπιχειρήσωσι δύσκολον ἔργον, οἶονεῖ νὰ διανύσωσι ἀνάντη καὶ δύσβατον ὁδόν, μέχρις οὗ ἀνέλθωσιν εἰς τὴν κορυφὴν τῆς νίκης. Ἐν ἄλλοις λόγοις εἰς τὰ νοερά ὅμματα τῶν θεατῶν τὸ στάδιον προπέπιπτεν ὡς ἀνωφερὴς καὶ χαλεπὴ ὁδός, ἣν ἔπρεπε νὰ διαδράμωσιν οἱ ἀγωνισταί, ὅπως ἀνέλθωσιν εἰς τὴν κορυφὴν, ἔνθα ἀνέμενε ἡ νίκη. Μεταφορικῶς λοιπὸν ἡ εὐθεῖα γραμμὴ ἐξελαμβάνετο ὡς πλαγία. Τούτων οὕτως ἐχόντων ἡ περὶ τῆς ὁ λόγος ἔννοια (τοῦ ἄνω καὶ τοῦ κάτω) ἡ διὰ τὸ προκειμένου ἀποσπάσματος δηλουμένη, ἔχει εὐλογον κύρος τε καὶ ἐφαρμογὴν καὶ ἐπὶ τοῦ σταδίου.

* *

Τὸ ἀπόσπασμα 21β τοῦ Ἀναξαγόρου «ἀλλ' ἐν πᾶσι τούτοις ἀτυχέστεροι τῶν θηρίων ἐσμέν, *ἐμπειρίᾳ δὲ καὶ μνήμῃ καὶ σοφίᾳ καὶ τέχνῃ*, κατὰ Ἀναξαγόραν, *σφῶν τε αὐτῶν χρώμεθα καὶ βλέττομεν καὶ ἀμέλγομεν καὶ φέρομεν καὶ ἄγομεν συλλαμβάνοντες*» παρέσχε πράγματα τοῖς ἐξημενυταῖς, οἵτινες προσκρούσαντες εἰς τὸ *σφῶν τε . . .* προέβησαν εἰς διορθώσεις. Ὁ Sauppe προέτεινε ὅπως ἀντ' ἐκείνου γραφῇ «*ἐργῶν*», ὃ δὲ H. Fränkel «*τῶ τε σφῶν αὐτῶν*», ὃ δὲ Γρηγ. Βερναρδάκης «*ἐρίῳ*», τέλος δὲ ὁ Κ. Γεωργούλης «*οἷσπῳ*». Ἀλλ' οὐδεμία ἴσως τῶν διορθώσεων τούτων εἶναι ἀποχρῶσα καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἀποδεκτή. Διότι πᾶσαι αἱ λέξεις αἱ ὑπ' ἐκείνων προτεινόμεναι εἰς ἀντικατάστασιν τοῦ παραδεδομένου «*σφῶν τε αὐτῶν*» δὲν δικαιολογοῦσι παλαιογραφικῶς τὴν μεταβολὴν αὐτῶν εἰς τὸ τελευταῖον τοῦτο. Καὶ ἡ νεωτάτη δὲ διόρθωσις δὲν εἶναι ἄμοιρος δυσκολιῶν· διότι θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπολάβωμεν ὅτι ἐξέπεσε μὲν τὸ Οἱ τῆς λ. «*οἷσπῳ*», μετεγράφη δὲ ὑπὸ τοῦ αντιγραφέως τὸ ΣΠΩ εἰς ΣΦΩΝ (1). Ἀλλως δὲ ἡ ἐν-

1) Ἀλλὰ καὶ τοῦτο δὲν εἶναι ἀκριβές. Διότι ἡ λέξις εἶναι *οἷσπη* ἢ *οἷσπη* ἢ *οἷσπῶν* (μᾶλλον δὲ *οἷσπῶν*) σημαίνουσα τὴν κόπρον τῶν οἰῶν (προβάτων). Θὰ ἔπρεπε λοιπὸν τὸ ΣΠΗ (τοῦ οἷσπη) νὰ μεταγραφῇ εἰς ΣΦΩΝ.

ταῦθα χρῆσις τῆς σπανίας καὶ ἀμφιβόλου ταύτης λέξεως «οἴσπη» εἶναι σφόδρα προβληματική.

Ἡμεῖς εἰκάζομεν ὅτι τὸ «σφῶν τε αὐτῶν» ἔχει καλῶς καὶ ὅτι ἀναφερόμενον εἰς τὰ προηγούμενα συνεδέετο μετὰ τινος ἐκπεσοῦσης τοῦ κειμένου γενικῆς, ὡς τὸ «ἄλλων» ἢ «ἐτέρων». ὁ δὲ νοῦς τοῦ χωρίου εἶναι ὅτι οἱ ἄνθρωποι μεταχειρίζονται (χρησιμοποιοῦσι) τὴν ἐμπειρίαν καὶ τὴν τέχνην τῶν ἄλλων, ὡς καὶ τὴν *ἐαυτῶν*, τουτέστι τὴν καθόλου ἀνθρωπίνην ἐμπειρίαν, τὴν τε ἀντικειμενικὴν καὶ τὴν ὑποκειμενικὴν. Ἡ χρῆσις ἐνταῦθα τοῦ τρίτου προσώπου τῆς ἀντωνυμίας «σφῶν αὐτῶν» ἀντὶ τοῦ πρώτου «ἡμῶν αὐτῶν» οὐδὲν ἔχει τὸ παράδοξον. Διότι πρῶτον μὲν οὐχὶ σπανίως τὸ τρίτον πρόσωπον «σφεῖς» τίθεται ἀντὶ ἄλλου προσώπου. Οὕτως ἐν Ἰλιάδ. Κ 398, ἐνθα λέγεται «ἦ ἦδη χεῖρεσσιν ὕφ' ἡμετέρῃσι δαμέντες φύξιν βουλεύοιτε μετὰ σφίσιν, . . .», τὸ μετὰ σφίσιν κεῖται ἀντὶ τοῦ μεθ' ὑμῖν. Πβλ. καὶ Ἡσιόδ. Ἔργα καὶ ἡμέραι 56. Ἡροδ. 3, 71. Ἐπειτα δὲ ὡς ἐνθυμηθῶμεν ὅτι τὸ «οἱ ἄνθρωποι *χρώμεθα*» εἶναι κατὰ πάντα ἰσοδύναμον πρὸς τὸ «οἱ ἄνθρωποι *χρῶνται*», πρὸς δὲ εὐαρμοστεῖ τὸ «σφῶν αὐτῶν».

Τὸ χωρίον τοῦ Θουκυδίδου 2, 39, 4 «*Καίτοι εἰ ῥαθυμία μᾶλλον ἢ πόνων μελέτη καὶ μὴ μετὰ νόμων τὸ πλεῖον ἢ τρόπων ἀνδρείας ἐθέλομεν κινδυνεύειν, περιγίγνεται ἡμῖν τοῖς τε μέλλουσιν ἀλγεινοῖς μὴ προκείμεναι, καὶ ἐς αὐτὰ ἐλθοῦσι μὴ ἀτολμοτέρους τῶν αἰεὶ μοχθούντων φαίνεσθαι*» εἶναι ἐκ τῶν δυσκολωτάτων, εἰς δὲ ἔμελλον νὰ προσκρούσωσι παλαιοὶ τε καὶ νεώτεροι ἐρμηνευταί. Ἵνα μὴ μακροηροῶμεν εἰσερχόμενοι εἰς λεπτομερείας, παρατηροῦμεν μόνον ὅτι φαίνεται ἐπικρατοῦσα ἡ ἐρμηνεία τοῦ Porro «et cum virtute non legibus magis quam moribus effecta». Κατὰ ταύτην ἡ συντακτικὴ τῶν λέξεων πλοκὴ εἶναι αὕτη· «μετ' ἀνδρείας μὴ νόμων τὸ πλεῖον ἢ τρόπων», τ.ἐ. «μετ' ἀνδρείας προερχομένης οὐχ' ἐκ τῶν νόμων μᾶλλον ἢ ἐκ τῶν τρόπων». Ἡ ἐξάρτησις τῶν γενικῶν «νόμων» καὶ «τρόπων» ἐκ τῆς γενικῆς «ἀνδρείας» ἔχει πολὺ τὸ βεβιασμένον, ὅπερ ἀνωμολόγησε καὶ αὐτὸς ὁ εἰσηγητὴς τῆς τοιαύτης ἐξηγήσεως. Ἀλλ' ὁ θέλων τὸ «μὴ μετὰ νόμων τὸ πλεῖον ἢ τρόπων ἀνδρείας» (ἐπαναλαμβάνομεν ἐπίτηδες τὴν φράσιν) νὰ συντάξῃ οὕτω «μετὰ ἀνδρείας μὴ νόμων τὸ πλεῖον ἢ τρόπων», προσκρούει εἰς τὸ γλωσσικὸν συναίσθημα καὶ δέχεται (ἔνεκα τῆς θέσεως τῶν λέξεων) σύνταξιν οὐχὶ ἀπλῶς βεβιασμένην ἀλλ' ἀλλόκοτον καὶ αὐτὸ τοῦτο «ἀφύσικον». Ἀποροῦμεν δὲ τὰ μάλιστα, πῶς τοιαύτη σύνταξις καὶ ἐρμηνεία ἔτυχεν εὐρείας ἀποδοχῆς. Ἀτυχῶς καὶ ὁ Γρηγ. Βερναρδάκης μετέφρασεν ὁμοίως: «ὄχι τόσον μετ' ἀνδρείας προερχομένης ἐκ τῆς βίας τῶν νόμων, ἔξ ἀνάγκης, ὅσον ἐξ ἀνδρείας προερχομένης ἐκ τοῦ χαρακτῆρος».

Ὁ Κ. Γεωργούλης προτείνει νέαν σύνταξιν καὶ ἐρμηνείαν. Ἐκλαμβάνει δηλαδὴ τὸ «ἀνδρείας» οὐχὶ ὡς γενικὴν ἀλλ' ὡς αἰτιατικὴν πληθυντικὴν χρησιμεύουσαν ὡς ἀντικείμενον τοῦ *κινδυνεύειν*=διακινδυνεύειν, ἐκθέτειν εἰς κίνδυνον. Ἐντεῦθεν προέρχεται ἡ ἐρμηνεία «ἔχομεν τὸ θάρρος καὶ τὴν θεληματικότητα νὰ διακινδυνεύωμεν τὴν ἀνδρείαν μας ἔχοντες πεποίθησιν περισσότερον εἰς τὸ ἥθος μας καὶ ὀλιγώτερον εἰς τὰς ὑπὸ τῶν νόμων ἐπιβαλλομένας κυρώσεις». Πρὸς ταῦτα παρατηροῦμεν ὅτι ἡ σύνταξις «*κινδυνεύειν* (=διακινδυνεύειν) *ἀνδρείας*» εἶναι σφόδρα ἀπίθανος, μᾶλλον δ' εἰπεῖν ἀδύνατος· διότι θὰ ἡδύνατο μὲν νὰ λεχθῇ ἑλληνιστὶ «*κινδυνεύειν* (τὴν) *ἀνδρείαν*», οὐδέποτε ὅμως οὕτως «*κινδυνεύειν* (τὰς) *ἀνδρείας*» κατ' ἀριθμὸν πληθυντικὸν (!). Ἐπειτα δὲ εἶναι εὐλογώτερον καὶ πιθανώτερον ὅτι γίνεται ἐνταῦθα λόγος περὶ γενικοῦ κινδύνου (=κινδύνου ζωῆς, ὑπάρξεως) μᾶλλον ἢ περὶ κινδύνου μειώσεως ἢ καὶ ἀπωλείας τῆς ἀνδρείας.

Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τῆς παλαιᾶς καὶ τῆς νέας ἐρμηνείας. Ἀλλ' ἄλλως καθ' ἡμᾶς

1) Ἡ λέξις *ἀνδρεία*, ἐπὶ τῆς ἐννοίας τῆς γενναιότητος, ἀπαντᾷ μόνον καθ' ἑνικὸν ἀριθμὸν. Κατὰ πληθ. *ἀνδρεῖαι*, φέρεται σπανιότατα (οἶον Πλάτ. Νόμ. 922, 1) καὶ σημαίνει τὰς ἀνδρείας πράξεις, κατορθώματα.

ἔχουσι τὰ πράγματα. Καὶ ἡ θέσις δηλαδὴ τῶν λέξεων καὶ ἡ ἐκ τῶν συμφραζομένων συναγομένη ἔννοια ἐπιτρέπουσι *μίαν καὶ μόνην* ὀρθὴν σύνταξιν καὶ ἑρμηνεῖαν τῆς πρώτης ταύτης δυσκόλου προτάσεως· εἶναι δ' ἐκείνη μάλιστα ἀπλή καὶ ὅλως φυσικὴ, ἡ ἐξῆς: «Καίτοι εἰ ἐθέλομεν κινδυνεύειν ῥαθυμῶς μᾶλλον ἢ μελέτῃ πόνων καὶ εἰ ἐθέλομεν κινδυνεύειν μὴ μετὰ νόμων τὸ πλεῖον ἢ (μετὰ) τρόπων ἀνδρείας, περιγίγνεται ἡμῖν . . .» (1). Ἡ ἐξήγησις τῆς ὅλης περιόδου εἶναι, καθ' ἡμᾶς, ἡ ἐξῆς: «Καὶ ἀληθῶς ἐνῶ ἔχομεν τὸ θάρρος (=ἐθέλομεν) νὰ ἐκτιθέμεθα εἰς κίνδυνον (?), διότι διάγομεν (ζῶμεν) ἐν ἀνέσει (ἀνέτως) μᾶλλον ἢ μετὰ ἐπιπόνων ἀσκήσεων καὶ (διότι ζῶμεν) βασιζόμενοι (στηριζόμενοι=μετὰ) ὅχι τόσον εἰς τοὺς νόμους (εἰς τὴν αὐστηρότητα, τὴν ἀπειλήν, τῶν νόμων) ὅσον εἰς τὸν χαρακτήρα (ἔμφυτον ἰδιότητα) τῆς ἀνδρείας ἡμῶν—ἔχομεν τὸ κέρδος (τὸ πλεονέκτημα) (=περιγίγνεται ἡμῖν) ὅτι δὲν ὑποφέρωμεν (νὰ μὴ ὑποφέρωμεν=κἀμναι) (2), διὰ τὰ μέλλοντα δεῖν, ἐκ τῶν προτέρων (προηγουμένως, πρὶν ταῦτα ἐπέλθωσι=πρὸ (κἀμναι), καὶ ὅτι, ὅταν ταῦτα ἐπέλθωσιν, ἀναδεικνυόμεθα ἀπέναντι αὐτῶν ὅχι ὀλιγώτερον τολμηροὶ ἀπὸ ἐκείνους, οἱ ὅποιοι ζῶσιν ἐν μέσῳ ἀδιαλείπτων μόθων».

Παραφράζοντες καὶ ἐπὶ τὸ νεωτερικώτερον ἐκφραζόμενοι θὰ ἐλέγομεν: «Ἀληθῶς, θεληματικῶς καὶ ἐν ἐπιγνώσει ἐκτιθέμεθα εἰς κίνδυνον μὲ τὸ νὰ ζῶμεν ἀνέτως καὶ μακρὰν (ἄνευ) στρατιωτικῶν ἀσκήσεων καὶ μὲ τὸ νὰ ὑπολογίζωμεν ὅχι τόσον τὴν ἀπειλήν τῶν νόμων ὅσον τὴν ἔμφυτον ἀνδρείαν ἡμῶν. Παρὰ ταῦτα ἔχομεν τὸ κέρδος ὅτι . . .». Εἶναι οἱ λόγοι οὗτοι τοῦ μεγάλου ρήτορος ἀληθινὸν ἐγκώμιον εἰς τὴν «αὐτοπεποιθῆσιν» τῶν Ἀθηναίων καὶ ὕμνος εἰς τὴν ἀνδρείαν αὐτῶν. Ἄμα δ' ἐξαίρεται ἡ ὑπεροχὴ τῶν Ἀθηναίων ὑπὲρ τοὺς Σπαρτιάτας. Οὗτοι—λέγει ὁ ρήτωρ—κέκτηνται ἀληθῶς τόλμην, ἥτις εἶναι καρπὸς πόνων καὶ ἀσκήσεων πολλῶν· ἡμεῖς δὲ εἴμεθα ὅχι ὀλιγώτερον ἀνδρεῖοι, εἰ καὶ μήτε προπονούμεθα μήτε τοὺς νόμους φοβούμεθα.

Ἐνταῦθα ἐπικαλούμεθα τὴν προσοχὴν τοῦ ἀναγνώστου εἰς τινὰ λεπτομέρειαν, ἥτις δὲν γινώσκομεν ἂν ἔτυχεν ἥδη τῆς προσηκούσης προσοχῆς. *Λογικῶς* δηλαδὴ (ὅχι συντακτικῶς) τὸ «*μὴ μετὰ νόμων τὸ πλεῖον ἢ τρόπων ἀνδρείας*» ἀνήκει οὐχὶ εἰς τὸ «*ἐθέλομεν κινδυνεύειν*» (διότι ὁ πεποιστὴς εἰς τὴν σύμφυτον αὐτῷ ἀνδρείαν δὲν ἀναλογίζεται τὸ παράπαν τὸν κίνδυνον) ἀλλ' εἰς τὰ προηγούμενα, ὧν εἶναι συμπλήρωσις. Πρόκειται περὶ συμπτύξεως νοημάτων, συνήθους παρὰ Θουκυδίδῃ καὶ παλαιῶν πολλῶν δυσκολιῶν. Ἄνευ τῆς συμπτύξεως τὰ νοήματα θὰ ἐξετίθεντο ὡδὲ πως· «Ἐν ἐπιγνώσει ἐκτιθέμεθα εἰς κίνδυνον (κίνδυνον φαινομενικόν, ὑπάρχοντα εἰς τὴν ἀντίληψιν τῶν ἄλλων (τῶν ξένων), οὐχὶ εἰς ἡμᾶς· διότι ἡμεῖς (οἱ Ἀθηναῖοι) ἔχοντες ἔμφυτον τὴν ἀνδρείαν δὲν γνωρίζομεν τί σημαίνει «κίνδυνος»· ἐκτιθέμεθα λοιπὸν εἰς (φαινομενικόν) κίνδυνον μὲ τὸ νὰ ζῶμεν ἀνέτως καὶ ἄνευ στρατιωτικῶν ἀσκήσεων. Τοῦτο δ' ὁμῶς πράττομεν (τ.ξ. ζῶμεν ἀνέτως . . .) διότι ἔχομεν πεποισθῆσιν εἰς τὴν ἔμφυτον ἀνδρείαν ἡμῶν καὶ ὅχι εἰς ἄλλα, ὅπως εἶναι ὁ φόβος τῶν νόμων. Παρὰ ταῦτα (=ἂν καὶ ζῶμεν ἀνέτως . . .) ἔχομεν τὸ κέρδος ὅτι . . .».

Ὑπὸ τοῦ ἐγκρίτου καὶ ἐκ πολλῶν εὐστόχων ἐργασιῶν γνωριμωτάτου φιλολόγου **Κ. Μερεντίου** ἐξεδόθη πρὸ τινος χρόνου πραγματεία, ἐν τῷ περιοδικῷ «Πλάτωνι» τὸ

1) Ταύτην τὴν συντακτικὴν πλοκὴν, ἀπλὴν τε καὶ φυσικὴν, ἐπιβάλλει ἀδηρῶς καὶ ἡ θέσις τῶν λέξεων καὶ τὸ γνήσιον συναίσθημα τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης. Πᾶσα ἄλλη σύνταξις εἶναι διάστροφος καὶ πλημμελής, «ἀφύσικος» καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἀπαράδεκτος.

2) Τὸ «*ἐθέλομεν κινδυνεύειν*» θὰ ἠδυνάμεθα, νομίζω, νὰ ἑρμηνεύσωμεν προσφορώτερον διὰ τοῦ «ἐκουσίως καὶ ἐν ἐπιγνώσει ἐκτιθέμεθα εἰς κίνδυνον».

3) Τὸ *κἀμνω* ἐνταῦθα δὲν σημαίνει τὸ ἀποκἀμνω, καταπονοῦμαι, ὡς μεταφράζει ὁ Γρηγ. Βερναρδάκης, ἀλλὰ τὸ ὑποφέρειν, στενοχωροῦμαι. οἷα σημασία εἶναι συχὴ παρ' ἀρχαίους. Πρβλ. Αἰσχύλ. Ἀγαμ. 670, 482, Ἡρόδ. 1, 118 κ.ἀ.π.

κατ' ἀρχάς καταχωριθεῖσα, εἶτα δ' ἐν ἰδίῳ τεύχει ἐκδοθεῖσα, ἥτις ἐπιγράφεται «Ἡ εἰκὼν τῆς ῥήξεως τῶν πυλῶν τοῦ Ἰδοῦ ἐν τοῖς Σιβυλλιακοῖς χρησμοῖς». Ἐνταῦθα ἐκτίθενται μετ' ἄκρας ἱστορικῆς ἀκριβείας καὶ διερευνῶνται μετὰ πολλῆς ἐπιμελείας αἱ μέχρι τοῦδε γενόμεναι ἀπόπειραι πρὸς ἐρμηνείαν δυσκόλων τινῶν στίχων τῶν «Σιβυλλιακῶν χρησμῶν». Οἱ περὶ τῶν ὁ λόγος στίχοι, οὗς ἐπάναγκες καὶ πάλιν νὰ ἀνακρίνωμεν πειρώμενοι νὰ ἀνεύρωμεν λύσιν καὶ διέξοδον κρείττονα τῶν ἥδη προταθεισῶν, ἔχουσιν ὧδε·

*καὶ τότε ἄμειλίκτοιο καὶ ἀρρήκτου ἀδάμαντος
κλειῖθρα πέλωρα πυλῶν τε ἀχαλκεύτων Ἀἶδαο
ῥηξάμενος Οὐριήλ, μέγας ἄγγελος, εὐθύς βαλεῖται
καὶ πάσας μορφὰς πολυπενθέας εἰς κρῖσιν ἄξει».*

Ἡ παρεχομένη ἐρμηνεία, ἣν βλέπει τις ἐν ἀρχῇ τῆς σελ. 6 τῆς εἰρημένης πραγματείας, εἶναι ἡ ἐξῆς· «Κατὰ τὴν ὥραν τῆς ἀναστάσεως ὁ μέγας ἄγγελος Οὐριήλ, τὰ ἐξ ἄμειλίκτου καὶ ἀρρήκτου ἀδάμαντος συγκρατούμενα πελώρια κλειῖθρα τῶν οὐχὶ ἐσφυρηλατημένων, τῶν ἀκατεργάστων δηλαδὴ καὶ ἀκατασκευάστων πυλῶν τοῦ Ἰδοῦ ἀμέσως θὰ ἀπορρίψῃ ταῦτα, θὰ ἀνοίξῃ εἶτα τὰς πύλας ταύτας καὶ θὰ ὁδηγήσῃ πάσας τὰς πολυπενθεῖς μορφὰς τῶν θεινῶν εἰς κρῖσιν ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ». Ἐλήφθη δηλαδὴ ἐνταῦθα ἡ γενικὴ «πυλῶν» ὡς κτητικὴ ἀναφερομένη εἰς τὸ «κλειῖθρα». Μεγίστην δ' ὅμως δυσχέριαν παρέσχεν ὁ σύνδεσμος «τε», ὅστις δὲν εἶναι βεβαίως δυνατόν νὰ συνδέῃ διαφόρους πτώσεις, οἷαι εἶναι τὸ «κλειῖθρα» καὶ τὸ «πυλῶν». Διὸ καὶ ὑπὸ τινῶν ἐκδοτῶν ἐξελήφθη τὸ «τε» ὡς περιττόν καὶ παρελείφθη. Ὑπὸ δὲ τοῦ Alexander ἀνελήφθη καὶ αὖθις εἰς τὸ κείμενον, εἰ καὶ ἔθεωρήθη καὶ ὑπ' αὐτοῦ ὡς περιττόν· ὅπερ δὲ παραδοξότερον, ἐγένετο ὑπὸ τούτου ἐρμηνεία, ὡσεὶ ὑπῆρχεν ἐν τῷ κειμένῳ αἰτιατικὴ «πύλας».

Ὁ δὲ **Meineke** ὠβέλισε μὲν τὸ «μὲν», μετέβαλε δὲ τὸ «ἀχαλκεύτων» εἰς «εὐχαλκεύτου»· μετέγραψε δηλαδὴ τὸν δεύτερον στίχον εἰς «κλειῖθρα πέλωρα πυλῶν εὐχαλκεύτου Ἀἶδαο».

Καὶ ὁ **Volkmann** δὲ ὕστερον ἀπέφηνεν ὡσαύτως τὸ «τε» περιττόν, ἀλλὰ δὲν μετέβαλε τὸ «ἀχαλκεύτων», οὐδ' τὸ ἀρνητικὸν α ἔλαβεν ὡς μακρόν.

Ὁ **Rzach** διώρθωσεν εἰς «πυλῶν παγχαλκεύτων», ἀπορρίπτων τὸ «μὲν» καὶ μεταποιῶν τὸ «ἀχαλκεύτου» εἰς «ἀχαλκεύτων».

Ἐπηκολούθησεν ὁ **Wilamowitz**, ὅστις τὴν τομὴν τῆς κριτικῆς (χειρουργικῆς) ἐπεμβάσεως ἐπεξέτεινεν ἀνηλεῶς καὶ εἰς τὸν πρῶτον στίχον. Οὗτος μεταβαλὼν καὶ μετακινήσας λέξεις ἐνεφάνισεν ὡς ἐξῆς τοὺς δύο πρώτους στίχους.

Καὶ τότε ἄμειλίκτοιο καὶ ἀρρήκτου Ἀἶδαο

κλειῖθρα πέλωρα πύλας τε ἀχαλκεύτου ἀδάμαντος.

Τοιαύτῃ ριζικῇ ἀναμόχλευσις καὶ αὐθαίρετος ἀλλοίωσις τῶν παραδεδομένων κειμένων ἐνδέχεται μὲν πιθανῶς νὰ ἀποκληθῇ ἐπίδειξις ἐλληνομαθείας καὶ ἐντέχνου φιλολογικῆς ἀκροβασίας, ἀλλὰ δὲν δύναται, πολλοῦ γε καὶ δεῖ, νὰ θεωρηθῇ ὡς ἄσκησης ὀρθῆς καὶ ὑγιᾶς ἐχούσης κριτικῆς τῶν κειμένων.

Εἰς τούτους τέλος ἐπηκολούθησεν ὁ ἡμέτερος **Κ. Μερκεντίτης**, ὅστις ἔχων πρὸ ὀφθαλμῶν τὰς διορθώσεις τῶν προγενεστέρων καὶ δὴ καὶ τὴν ὑπὸ τοῦ Wilamowitz μεταγραφὴν τοῦ «πυλῶν» εἰς «πύλας», ἔτι δὲ καὶ τὴν ὑπὸ τοῦ Alexander γενομένην ἀναφορὰν τοῦ «ἀχαλκεύτων» (προεληθόντος ἐκ τῆς ὑπὸ τοῦ Betuleil διορθώσεως τοῦ παραδιδόμενου «ἀχαλκεύτου») εἰς τὸ «πυλῶν»—συνδυάζων ἁμφοτέρω ταῦτα προτείνει, ὅπως ὁ δεύτερος στίχος μεταγραφῇ ὡς ἐξῆς·

«κλειῖθρα πέλωρα πύλας τε ἀχαλκεύτους Ἀἶδαο».

Ἡ τοιαύτῃ σύγκρασις καὶ συμβιβασμὸς φαίνεται μοι εὐστοχος καὶ ἡ ἐντεῦθεν προερχομένη διόρθωσις ἐπιτυχής, τοῦλάχιστον ἐπιτυχεστέρα πασῶν τῶν προγενεστέρων.

Καὶ ἥδη ἐρωτᾶται· δύναται ἄρα γε ἡ διόρθωσις αὕτη ἢ προσπιπτουσα ὁμολογουμένως ὡς λίαν ἐπιτυχὴς καὶ κατὰ τὸ δυνατόν ἢ ἀρίστη, δύναται· νὰ ἐγκριθῇ; Πληροῖ ἡθλονότι τοὺς ὄρους τοὺς ἐπιβάλλοντας ἢ ἐπιτρέποντας τὴν ἀποδοχὴν αὐτῆς;

Πρὸ τῆς ἀπαντήσεως ἐπιτραπήτω ἐνταῦθα μικρά τις ἀλλ' ἀναγκαία παρέκβασις πρὸς διόρθωσιν καὶ διάλυσιν παρανοήσεως, εἰς ἣν ἐνέχονται πολλοί, οὐχὶ βεβαίως εἰδικοί ἀλλ' ἰδιῶται καὶ τινες τῆς φιλολογίας ἐρασιτέχναι. Φαντάζονται δηλαδὴ ὅτι οἱ εὐδόκιμοι μάλιστα καὶ μεγάλοι φιλόλογοι *διορθοῦσιν* αὐτὰ τὰ ἀρχαία κείμενα (ὥσει οἱ ἔγκριτοι σαγγραφεῖς εἶχον ἀνάγκην νὰ διορθωθῶσιν ὑφ' ἡμῶν!). Τὸ δ' ἀληθὲς εἶναι ἄλλο τι διάφορον, ὅτι οἱ φιλόλογοι σπουδάζουσι νὰ *ἀποκαταστήσωσι* τὰ κείμενα εἰς τὴν ἀρχέγονον αὐτῶν μορφήν *διορθοῦντες* καὶ ἐπανορθοῦντες, μᾶλλον δὲ ὑποδεικνύοντες τὰς κακώσεις καὶ ἀλλοιώσεις, ὅσας τὰ παραδεδομένα χειρόγραφα καὶ ἀντίγραφα ὑπέστησαν ὑπὸ τοῦ χρόνου καὶ τῆς κακῆς πολλαχοῦ ἀναγνώσεως τῶν ἀντιγραφῶν. Προθυμοῦνται δηλαδὴ, δίκην ἱατρῶν, νὰ θεραπεύσωσι τὰ παθόντα (φθοράν καὶ μεταβολήν) καὶ διὰ τοῦτο νοσοῦντα χωρία, οὕτω δὲ ἀποκαταστήσωσιν αὐτά, ὥστε νὰ εἶναι οἷα προήλθον ἐκ τῆς χειρὸς τοῦ οἰκείου συγγραφέως.

Πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ δυσχεροῦς τούτου ἔργου πρέπει ὁ φιλόλογος νὰ εἶναι ὑπὸ τῆς φύσεως καὶ τῆς ἀσκήσεως κεχορηγημένος καὶ κεκοσμημένος διὰ πολλῶν προσόντων καὶ πλεονεκτημάτων· πλὴν τῆς γνώσεως τῆς γλώσσης καὶ τῆς ἱστορίας τῶν πραγμάτων ἐπάναγκες νὰ ἔχη ἀγχνίοναι καὶ εὐστροφίαν, κρίσιν καὶ περίσκεψιν, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τινὰ διαισθητικὴν καὶ οἶονεῖ μαντικὴν δύναμιν, ὥστε νὰ εἰσχωρῇ εἰς τὴν διάνοιαν τοῦ συγγραφέως καὶ εἰσχωρῶν νὰ ἀποκαλύπτῃ τὴν ἔννοιαν καὶ τὴν λέξιν αὐτοῦ· τέλος δὲ νὰ δεικνύῃ, κατὰ τὸ δυνατόν, πῶς ἡ φράσις τοῦ συγγραφέως ὑπέστη ἐνιαχοῦ ἀλλοίωσιν καὶ κατέστη οἷα ἡμῖν παρεδόθη.

Ἐκ περισσοῦ προστεθήτω τὸ ἄφ' ἑαυτοῦ εὐδηλον, ὅτι θὰ τηρῇ ὁ φιλόλογος τὰς ὑποδείξεις, ἃς παρέχει ὁ εἰδικὸς τῆς φιλολογικῆς ἐπιστήμης κλάδος ὁ καλούμενος «Κριτικὴ καὶ ἐρμηνευτικὴ». Αὕτη διδάσκει ὅτι ἐκ πολλῶν παραδεδομένων γραφῶν ἡ δυσκολωτέρα πρέπει νὰ θεωρῇται ὡς ἡ ἀρχαιότερα καὶ πιθανῶς ἡ ἀληθεστέρα. Καὶ εὐλόγως· διότι οἱ ἀντιγραφεῖς, οἵτινες δὲν ἦσαν πάντες ἱκανῶς ἔμπειροι, εὐρίσκοντες πολλὰκις χωρίον τι δυσνόητον προέβαινον εἰς διόρθωσιν αὐτοῦ πιστεύοντες ὅτι οὕτω πῶς ἀποκαθίσταν τὴν ἐκ τῆς χειρὸς τοῦ συγγραφέως προελθοῦσαν γραφήν. Καὶ ἐποιοῦν μὲν οὕτω πῶς τὸ χωρίον, κατὰ τὴν γνώμην αὐτῶν, εὐνόητον καὶ σαφέστερον ἀλλ' οὐχὶ καὶ ἀληθέστερον. Οὗτος εἶναι ὁ λόγος, δι' ὃν αἱ ἀπλούστεραι καὶ σαφέστεραι γραφαὶ δὲν εἶναι καὶ αἱ γνησιώτεραι, πρέπει δὲ νὰ ἐμβάλλωσιν ἡμᾶς εἰς τὴν ὑπόνοιαν ὅτι προήλθον ἐκ διορθώσεως τοῦ ἀντιγραφέως.

Μετὰ τὰς γενικὰς ταύτας παρατηρήσεις, ἃς ἴδωμεν, τί θὰ πράξωμεν εὐρισκόμενοι πρὸ δυσκόλου χωρίου, εἶπον τὸ προκείμενον, καὶ κατ' ἀκολουθίαν πρὸ πολλῶν διορθώσεων καὶ δὴ καὶ τῆς φαινομένης ὡς κρατίστης. Κατὰ πρῶτον δὲν θὰ σπεύσωμεν νὰ κηρύξωμεν τὸ χωρίον ὡς νοσοῦν καὶ νὰ παραλάβωμεν μίαν τινὰ τῶν προτεινομένων διορθώσεων ἢ νὰ ἀναζητήσωμεν ἄλλην τινὰ νέαν, ἡμετέραν ταύτην, (τοῦτο θὰ γίνῃ μόνον ἐν ἐσχάτῃ ἀνάγκῃ)· οὐχί, δὲν θὰ πράξωμεν τοῦτο, ἀλλὰ θὰ ὑποβάλλωμεν τὸ δύσκολον χωρίον εἰς προσεκτικὴν ἐξέτασιν δοκιμάζοντες καὶ βασανίζοντες τὴν γνησιότητα αὐτοῦ. Διότι ἐνδέχεται νὰ εἶναι μὲν τοῦτο ὑγιὲς [ἀλλὰ νὰ ἐξεληφθῇ ὡς νοσοῦν. Ἐάν δὲ περὶ τούτου πεισθῶμεν, θὰ ἀποκρούσωμεν εὐλόγως τὰς προτεινομένας διορθώσεις καὶ θὰ δειξώμεν τοὺς λόγους τῆς ἀποκρούσεως.

Ἄλλ' εἶναι ἤδη καιρὸς νὰ ἐφαρμόσωμεν τὴν ὀρθὴν κριτικὴν μέθοδον ἐπὶ τοῦ προκειμένου χωρίου καὶ τῆς προτεινομένης τελευταίας διορθώσεως. Λοιπὸν ἐάν συνομολογήσωμεν ὅτι ἡ τελευταία αὕτη (ἡ φαινομένη ὡς ἀρίστη) διορθώσις, ἀποκαθιστᾷ τῷ ὄντι τὸ γνήσιον κείμενον, τουτέστιν ἐάν παραδεχθῶμεν ὅτι ὁ ποιητὴς ἐν τῷ δευτέρῳ στίχῳ ἔγραψε «κλειθρα πέλωρα πύλας τε ἀχαλκεύτους Ἀῖδαο», τότε θὰ προβληθῶσιν εὐθὺς δύο ἐρωτήματα, τάδε· 1ον) πῶς ὁ ἀντιγραφεὺς, ἔχων πρὸ ὀφθαλμῶν οὕτω σαφὲς καὶ εὐνόητον χωρίον, ὡς τὸ πρῶξ ἄμενος κλειθρα πέλωρα τε ἀχαλκεύτους Ἀῖδαο, πῶς ἦτο δυνατόν νὰ προσκρούσῃ εἰς τὸ διαυγὲς τοῦτο, ὡς ὁ κρύσταλλος, χωρίον καὶ νὰ μεταβάλλῃ αὐτὸ εἰς τὸ δυσνόητον «κλειθρα πέλωρα πυλῶν τε ἀχαλκεύτου Ἀῖδαο»,

οἶον ἡμῖν παρεδόθη ; Πᾶν τοῦναντίον θὰ ἡδύνατο νὰ γίνη· διότι οἱ ἀντιγραφεῖς μετέβαλλον, ὡς εἶδομεν, τὰ δυσνόητα εἰς εὐνόητα καὶ οὐχὶ τάνάπαλιν· 2ον) πῶς ἦτο δυνατόν *παλαιογραφικῶς* νὰ μεταβληθῇ τὸ πύλας εἰς πυλῶν καὶ τὸ ἀχαλκεύτοῦ εἰς ἀχαλκεύτων ; πῶς δηλαδὴ θὰ δικαιολογηθῇ παλαιογραφικῶς ἡ μεταβολὴ τῶν τελευταίων συλλαβῶν τῶν λέξεων τούτων εἰς ἄλλας ἱκανῶς διαφόρους ; Ἐφ' ὅσον εἶναι δύσκολον (καὶ ὄντως εἶναι δύσκολον, ἴσως δὲ καὶ ἀδύνατον) νὰ δοθῇ ἀπάντησις εἰς τὰ προβαλλόμενα ταῦτα ἐρωτήματα, εἶναι ὡσαύτως δύσκολον νὰ ἐγκρίνωμεν τὴν προταθεῖσαν ἐκείνην διόρθωσιν, πολλῶν δὲ μᾶλλον νὰ ἀνεχθῶμεν τὰς ἄλλας τὰς, καθ' ἡμᾶς, ὑστερούσας αὐτῆς.

Τούτων οὕτως ἐχόντων, ἐν μεγάλῃ ὄντες ἀπορίᾳ καὶ περιστῇ στενοχωρίᾳ, βλέπομεν πρὸ ἡμῶν εὐρισκομένης δύο δυνατότας διεξόδους· ἢ θὰ ἐρμηνεύσωμεν τὸ χωρίον, ὡς εἶναι παραδεδομένον, θεωροῦντες αὐτὸ γνήσιον καὶ ὑγιές, ἢ τούτου ἀδυνάτου ὄντος, θὰ ζητήσωμεν, ὡς *ultimum refugium*, νέαν τινὰ καὶ ἰδίαν τοῦ νοσοῦντος χωρίου θεραπείαν. Εὐτυχῶς δὲν θὰ παραστῇ ἀνάγκη νὰ πράξωμεν τὸ δεύτερον· διότι τὸ χωρίον δύναται νὰ ἐρμηνευθῇ ἀκριβῶς ἐν τῇ παρεδόθῃ μορφῇ, ἄνευ δηλαδὴ διορθώσεως, ὡς θέλει πεισθῇ, ἐλπίζομεν, ὁ ἀναγνώστης.

Εἶδομεν ὅτι πέτρα σκανδάλου, εἰς ἣν προσέκρουσαν πάντες οἱ ἐρμηνευταί, ὑπῆρξε τὸ «τε» ἐκεῖνο, ὅπερ ἀπῆται δύο ὁμοίας πτώσεις, δι' αὐτοῦ συνδεομένης, ἀκριβέστερον δ' εἰπεῖν ἐνταῦθα, δύο αἰτιατικές. Ἀλλ' ἀντὶ τῶν δύο αἰτιατικῶν εὕρισκον μόνον μίαν (τὰ «κλείθρα»), τὴν δὲ θέσιν τῆς προσδοκωμένης ἐτέρας αἰτιατικῆς κατέειχε γενικὴ (τὸ «πυλῶν»). Πρὸς ἄρσιν τῆς δυσκολίας ταύτης ἄλλοι μὲν ὠβέλισαν τὸ «τε», ἄλλοι δέ, καταλιπόντες τὸ «τε» ἄθικτον μετέγραψαν τὸ «πυλῶν» εἰς «πύλας».

Ἐνταῦθα φαίνεται μοι τοῦτο σφόδρα παράδοξον, ὅτι, ἐνῶ οἱ ἐρμηνευταὶ περιήλθον εἰς πολλὰς ἀπορίας, ὅμως δὲν ἠπόρησαν μίαν εὐλογον ἀπορίαν εἰς τὸ «πέλωρα» ἀφορώσαν· δὲν προσέκρουσαν, ὡς ἔδει, εἰς τὸ «πέλωρα», ὅπερ ἐθεώρησαν ὡς ἐπιθετον προσδιοριστικὸν τοῦ «κλείθρα». Δὲν ἐσκέφθησαν δηλαδὴ ὅτι ἡ ἔννοια τοῦ ὑπερμεγέθους, τοῦ πολὺ μεγάλου, ἢ εἰς τὴν λέξιν ταύτην ὑποκειμένη, δὲν εὐαρμοστεῖ εἰς τὰ «κλείθρα» (ταῦτα, ὅσον καὶ ἂν εἶναι μεγάλα, εἶναι πάντοτε «κλείθρα», περιορισμένον μέγεθος ἔχοντα ἐν συγκρίσει πρὸς τὰς πύλας), τοῦναντίον δὲ ἀρμόζει εἰς τὸ «πυλῶν», ἥτις λέξις εἶναι ἄλλως ἐκφραστικὴ τῆς κυριωτέρας ἐννοίας. Ἐὰν ταῦτα ἀνελογίζοντο οἱ ἐρμηνευταὶ καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἀπεμάκρυνον τὸ «πέλωρα» ἀπὸ τοῦ «κλείθρα», θὰ εἶχον ἐνώπιον αὐτῶν τὴν ζητούμενην δευτέραν αἰτιατικὴν. Καὶ ἀληθῶς τὸ «πέλωρα» δὲν εἶναι, καθ' ἡμᾶς, ἐπιθετον προσδιοριστικὸν τοῦ «κλείθρα», ἀλλ' οὐσιαστικόν, «τὸ πέλωρον, τοῦ πελώρου» καὶ σημαίνει τὸ τέρας, τὸ θηρίον (παρ' Ὁμήρῳ «δεινὸν πέλωρον» καλεῖται ἡ Γοργώ. Ἰλ. Ε 741 «ἐν δὲ τε Γοργεῖη κεφαλῇ, δεινοῖο πελώρου»). Πέλωρα τῶν πυλῶν εἶναι τὰ θηρία τῶν πυλῶν, αἱ παραστάσεις δηλονότι καὶ μορφαὶ τῶν θηρίων αἱ τὰς πύλας τοῦ ἔξου κοσμοῦσαι καὶ φρίκην τοῖς θεομένοις ἐμποιοῦσαι.

Κατὰ ταῦτα ὁ σύνδεσμος «τε» συνδέει δύο αἰτιατικές, ἥτοι τὸ «κλείθρα» καὶ τὸ «πέλωρα ἔξου». Θραύονται λοιπὸν τὰ κλείθρα καὶ ἅμα αἱ πύλαι τοῦ ἔξου· ἀντὶ δὲ νὰ εἴπῃ ὁ ποιητὴς «τὰ κλείθρα καὶ τὰς πύλας τὰς κεκοσμημένας διὰ θηρίων» (*πελώρων*) εἶπεν, ἐπὶ τὸ χαριέστερον καὶ ποιητικώτερον, «τὰ κλείθρα καὶ τὰ θηρία τῶν πυλῶν τοῦ ἔξου». Ἄν ὁ ποιητὴς ἐπενόησεν αὐτὸς τὴν ὥραίαν ταύτην εἰκόνα ἢ εὗρεν αὐτὴν παραδεδομένην, δὲν δυνάμεθα, τό γε νῦν ἔχον, νὰ εἴπωμεν· τοῦτο εἶναι ζήτημα, ὅπερ χρήζει ἰδίως ἐρεῦνης, ἀκριβεστεράς ἐπισκέψεως καὶ βασανισμοῦ.

Τέλος τὸ παραδεδομένον «ἀχαλκεύτου αἵδαο» θεωροῦμεν ὡς ὑγιές καὶ καλῶς ἔχον, ἀπορρίπτομεν ἄρα πᾶσαν μεταβολὴν αὐτοῦ. *Ἀχάλκευτος* σημαίνει ἐνταῦθα τὸν κοῦφον, τὸν ἐλαφρόν καὶ οἶονε ἀερώδη. Ὅτι ἡ λέξις ἔχει καὶ τὴν σημασίαν ταύτην, γίνεται συμφανὲς ἐξ ὅσων διαλαμβάνει διεξοδικῶς καὶ μετὰ τῆς συνήθους αὐτῷ θαυμαστῆς

ἀκριβείας ὁ Κ. Μερεντίτης ἐν τῇ μνημονευθείσῃ πραγματείᾳ (σ. 13 ἐξ.)⁽¹⁾, εἰς ἣν καὶ παραπέμπομεν. Ἐκάλεσε δὲ ὁ ποιητὴς τὸν ἕξον (λαμβανόμενον ὡς τόπον, οὐχὶ ὡς πρόσωπον) λεπτὸν καὶ ἀερώδη, διότι χρησιμεύει ὡς ἐνδιαίτημα τῶν ψυχῶν, αἵτινες εἶναι σκιαί, *ἀμενηνὰ κάρηνα* κατὰ τὸν θεῖον Ὅμηρον⁽²⁾. Οὕτω γεννᾶται ἐνταῦθα ζωηρὰ καὶ ἔντονος ἀντίθεσις τῶν σκληρῶν καὶ βαρυτάτων κλείθρων τοῦ ἕξου, ὡς καὶ τῶν φρικτῶν πυλῶν αὐτοῦ, τουτέστιν ἀντίθεσις τοῦ ἐξωτερικοῦ μέρους τοῦ ἕξου, ἐμφανίζοντος βαρεῖαν ὄψιν, πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν αὐτοῦ, ὅπερ εἶναι λεπτὸν ὡς τόπος τῶν ψυχῶν.

Ἐκ τῶν εἰρημένων γίνεται, νομίζω, συμφανὲς ὅτι οἱ δύο ἐκεῖνοι περιμάχῃτο στίχοι δὲν νοσοῦσιν καὶ ἐπομένως δὲν ἔχουσι χρεῖαν διορθώσεως, ἀλλὰ μόνον καταλλήλου ἑρμηνείας. Κατὰ ταύτην λέγεται ὅτι ὁ μέγας Ἄγγελος θὰ θραύσῃ τὰ ἐκ σκληροῦ καὶ ἀρρήκτου ἀδάμαντος κατεσκευασμένα κλείθρα καὶ τὰς δι' ἀγρίων παραστάσεων κεκοσμημένας πύλας τοῦ ἐλαφροῦ ἕξου, πρὶν ὁδηγήσῃ τὰς πολὺ πενθοῦσας μορφὰς τῶν νεκρῶν εἰς τὴν θεῖαν δίκην.

Περαίνοντες τὰς βραχείας ταύτας παρατηρήσεις ἐπιθυμοῦμεν καὶ αὖθις νὰ ὑποδείξωμεν τὴν ἀνάγκην, ὅπως ἐν τῇ ἑρμηνείᾳ τῶν ἀρχαίων συγγραφέων μὴ ἔχωμεν ἄκαιρον σπουδὴν καὶ ἀδικαιολόγητον ὀρμὴν πρὸς ἀθέτησιν καὶ ἄρνησιν τῶν παραδεδομένων καὶ ἀναπλήρωσιν αὐτῶν δι' αὐθαιρέτων πολλὰκις καὶ ἀπιθάνων εἰκασιῶν καὶ ἐνίοτε δι' εἰκαίων καὶ ἀσταθμῆτων ὑποθέσεων. Ἐπ'ἀνάγκας νὰ ἐκκλίνωμεν ἐπιμελῶς καὶ φεύγωμεν ἐκ παντὸς τρόπου τὴν ἐπισηφαλὴν τάσιν, μᾶλλον δὲ τις θὰ ἔλεγεν παράλογον μανίαν, μεθ' ἧς πολλοὶ εὐκόλως καὶ ἀτόπως τρέπονται εἰς διορθώσεις χωρίων καὶ ἀνατροπὰς κειμένων, ἄνευ ἀποχρῶντος λόγου πολλὰκις καὶ ἄνευ εὐλόγου αἰτίας, καινοτομοῦντες ἄνευ περισκέψεως καὶ πτοοῦμενοι σφόδρα περὶ τὴν ἐπίδειξιν φιλολογικῶν κυβιστημάτων (ἀκροβασιῶν), ἐπίδειξιν δηλονότι ἄκαιρον κριτικῆς δυνάμεως καὶ διορθωτικῆς δεξιότητις.

Εἶναι εὐτόχημα ὅτι οἱ μεγάλοι Ἕλληνες φιλόλογοι εἶναι ἀπηλλαγμένοι τοῦ ἐλαττώματος τούτου. Πρῶτος τῷ χρόνῳ ἐκ τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων φιλολόγων ὁ ἔνδοξος *Ἀδαμάντιος Κοραῖς* ὑπῆρξε σώφρων καὶ συντηρητικὸς κριτικὸς μέγας κατὰ πάντα (ἀληθινὸν σέμνωμα καὶ ἀγλαΐσμα τῆς πατρίδος), δεινὸς φιλόλογος (ἀριστος ἐλληνιστῆς καὶ λατινιστῆς), ἐχώρει αἰεὶ μετὰ περισκέψεως καὶ μόνον ἐν ἀνάγκῃ ἐπεχειρεῖ διορθώσεις, σχεδὸν δὲ πάντοτε εὐστόχους καὶ ἐπιτυχεῖς. Οὐχὶ διάφοροι κατὰ τοῦτο ἐγένοντο ὕστερον οἱ ἐπιφανέστατοι φιλόλογοι *Κωνσταντῖνος Κόντος* καὶ *Γεώργιος Μιστριώτης*, ὧν ὁ δεῦτερος ἐκδοὺς πολλοὺς Ἕλληνας συγγραφεῖς καὶ ποιητὰς ἐν πολυαριθμοῖς τόμοις, μετὰ θαυμασίων ἐκτενῶν εἰσαγωγῶν καὶ ἐμβριθῶν τε καὶ δαψιλῶν σχολίων, ἐσεμνύνετο καὶ ἐκαυχᾶτο δικαίως παρατηρῶν πολλὰκις, γράφων τε καὶ διδάσκων, ὅτι ἔσωσεν ἑκατοντάδας χωρίων ἐκ τῆς ὑπερκριτικῆς λεπίδος τῶν ξένων φιλολόγων. Τὴν αὐτὴν μέθοδον τῆς φρονήσεως καὶ ἀσφαλοῦς περισκέψεως, τῆς μετριοπαθείας καὶ τοῦ χουσοῦ μέτρου μετήλθον καὶ οἱ ἄξιοι ἐκείνων μαθηταί, ὡς ὁ *Πέτρος Παπαγεωργίου*, ὁ *Σπυρίδων Μωραΐτης*, ὁ *Χαρίτων Χαριτωνίδης* καὶ εἴτις ἄλλος.

Τὸ παράδειγμα πάντων τούτων τῶν σοφῶν φιλολόγων καὶ ἀοιδίμων Διδασκάλων, τὴν λαμπρὰν δηλονότι ταύτην ἑλληνικὴν φιλολογικὴν παράδοσιν, εἶναι προσήκον καὶ καθήκον νὰ μιμηθῶσι καὶ οἰκειωθῶσιν οἱ νεώτεροι φιλόλογοι.

* *

Ὁ αὐτὸς συγγραφεὺς ἐξέδωκε πρὸ μικροῦ οὐχ ἦττον ἀξιόλογον πραγματεῖαν, ἐπι-

1) Εἰρησθῶ ὅτι τὴν σημασίαν ταύτην δὲν ἐφαρμόζει ὁ συγγραφεὺς ἐνταῦθα· διότι, ὡς εἶδομεν, μετέγραψε τὸ «ἀχαλκεύτου» εἰς «ἀχαλκεύτους», ὅπερ ἐξέλαβεν ὡς προσδιορισμὸν τοῦ «πύλας».

2) Περὶ τῶν ἐν Ἄδου σκιῶν ὡς «ἀμενηνῶν» ἰδὲ Ὅδυσ. κ 521, 536. λ 29, 49.

γγραφομένην «Υπερφυῆς διάβασις θαλασσῶν καὶ ποταμῶν ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἰσραηλιτικῇ καὶ τῇ κλασσικῇ γραμματείᾳ». Ἡ διεξοδική αὕτη ἐργασία, ἐν ἣ καταφαίνεται ἡ εὐρυμάθεια τοῦ συγγραφέως, ἡ ἀρτία φιλογολογικὴ συγκρότησις καὶ ἅμα ἡ θεολογικὴ στοιχειώσις αὐτοῦ διαιρεῖται εἰς δύο μέρη. Τὸ μὲν πρῶτον, οὐ προτάσσονται εἰσηγητικαὶ παρατηρήσεις, ἐπιγράφεται «Υπερφυῆς διάβασις θαλασσῶν καὶ ποταμῶν ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἰσραηλιτικῇ γραμματείᾳ» (σ. 8—32), τὸ δὲ δεύτερον μέρος ἐπιγράφεται «Υπερφυῆς διάβασις θαλασσῶν καὶ ποταμῶν ἐν τῇ κλασσικῇ γραμματείᾳ» (σ. 33—62). Τὸ πρῶτον μέρος περιέχει τρία κεφάλαια ἀναφερόμενα εἰς τὴν «Διάβασιν τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάσσης ὑπὸ τῶν Ἑβραίων», εἰς τὴν «Διάβασιν τοῦ Ἰορδάνου ὑπὸ τῶν Ἑβραίων» καὶ εἰς τὴν «Διάβασιν τοῦ Ἰορδάνου ὑπὸ τοῦ Ἠλίου καὶ τοῦ Ἑλισσαίου». Τὸ δὲ δεύτερον μέρος περιλαμβάνει πέντε κεφάλαια ἀναφερόμενα εἰς τὴν «Διάβασιν θαλασσῶν καὶ ποταμῶν ὑπὸ θεοτήτων καὶ ὑπερφυῶν προσώπων ἐν γένει» (Ποσειδῶν, Διόνυσος, Ὠρίων, Εὐφημος), εἰς τὴν «Διάβασιν τοῦ Εὐφράτου ὑπὸ Κούρου τοῦ νεωτέρου καὶ τῆς στρατιᾶς αὐτοῦ», εἰς τὴν «Διάβασιν τοῦ Παμφυλίου πελάγους ὑπὸ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου καὶ τῆς στρατιᾶς αὐτοῦ», εἰς τὴν «Διάβασιν τῆς ἐν Ἰσπανίᾳ Νέας Καρχηδόνος ὑπὸ τοῦ Ποπλίου Σκιπίωνος τοῦ Ἀφρικανοῦ (τοῦ πρεσβυτέρου)» καὶ τέλος εἰς τὴν «Διάβασιν τοῦ Εὐφράτου ὑπὸ τοῦ Ῥωμαίου στρατηγοῦ Λευκόλου καὶ τῆς στρατιᾶς αὐτοῦ». Εἰς τὰ δύο ταῦτα μέρη ἐπιτάσσονται πλούσια γλωσσικά καὶ φιλογολογικά ὑπομνήματα, τὸ μὲν ἕτερον «εἰς τὴν § 36 τῆς εἰς τὴν ὑπὸ τῶν Ἑβραίων ὑπερφυᾷ διάβασιν τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάσσης ἀναφερομένης Ἀρταπανείου ἐκθέσεως», τὸ δὲ ἄλλο εἰς τὴν πρώτην ᾧδὴν τοῦ εἰς τὴν ὕψωσιν τοῦ Σταυροῦ ἀναφερομένου κανόνος Κοσμᾶ τοῦ Ἱεροσολυμίτου.

Δὲν προτιθέμεθα ἐνταῦθα νὰ εἰσέλθωμεν εἰς ἀνάλυσιν τῶν καθ' ἕκαστα μερῶν τῆς εἰρημένης πραγματείας ἀλλὰ μόνον θέλομεν νὰ ὑποδείξωμεν τὴν ἀξίαν αὐτῆς διὰ τε τὸ ζωηρὸν διαφέρον τοῦ περιεχομένου καὶ τὴν εὐστοχον μέθοδον τῆς ἀκριβοῦς καὶ αὐστηρῶς ἐπιστημονικῆς διερευνήσεως φιλογολογικῶν καὶ θεολογικῶν ζητημάτων.

Θὰ ἐπεθύμουν ἐνταῦθα νὰ περιορισθῶ μόνον εἰς τινὰ σημεῖα ἀφορῶντα εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἰσραηλιτικὴν γραμματείαν καί, ἀκριβέστερον εἰπεῖν, εἰς τὴν ὑπὸ τῶν Ἑβραίων διάβασιν τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάσσης. Κατὰ τὴν γνωστὴν παράδοσιν, ὅτε οἱ υἱοὶ Ἰσραὴλ κατεδιώκοντο ὑπὸ τῶν Αἰγυπτίων καὶ εὐρίσκοντο παρὰ τῇ θαλάσῃ ἐν πολλῇ ἀπορίᾳ καὶ δεινῇ ἀμηχανίᾳ, ὁ Μωυσῆς, διὰ θαυματουργοῦ ἐνεργείας γενομένης κατὰ θεῖαν ἐπιπνοίαν καὶ ἐπιταγὴν, ἐπέτυχεν ἵνα τὰ ὕδατα διαχωρισθῶσι καὶ συναχθῶσι παράλληλα, συναχθέντα δὲ ἀποτελέσῃσι δύο μεγάλα ὁδάτινα τρόπον τινὰ τεῖχην. Οὕτω δ' ἐσχηματίσθη ἐν τῷ μέσῳ γῆ, ὥστε ἡδυνήθη εὐκόλως τὸ πληθὸς νὰ πορευθῇ καὶ ἔλθῃ εἰς τὴν ἀπέναντι ἁκτὴν. Ἐπειτα δὲ πάλιν δι' ἐτέρου, δευτέρου τούτου, θαύματος τὰ ὁδάτινα τεῖχη προσήγγισαν πρὸς ἄλληλα, τὰ ὕδατα συνηνώθησαν, ἡ γῆ ἐγένετο αὖθις θάλασσα καὶ ἐν ταύτῃ ἐπνίγησαν πάντες οἱ διώκται, ὁ Φαραὼ δηλονότι καὶ τὰ ἄρματα αὐτοῦ. Τὰ κατὰ τὸν διωγμὸν τῶν Ἑβραίων μανθάνομεν καὶ ἐκ τινων ἀποσπασμάτων τοῦ Ἰουδαίου λογίου Ἀρταπάνου, ἅτινα διέσωσεν ἡμῖν ὁ Εὐσέβιος. Παρὰ τοῦτω κεῖται τὸ ἐξῆς χωρίον (μνημονευόμενον ὑπὸ τοῦ συγγραφέως ἐν σελ. 63) :

«Τῷ δὲ Μωϋσῳ φωνὴν θεῖαν (τ.ἔ. Ἀρτάπανός φησι) πατάξαι τὴν θάλασσαν τῇ ῥάβδῳ καὶ διαστῆναι, τὸν δὲ Μωῦσον ἀκούσαντα ἐπιθιγεῖν τῇ ῥάβδῳ τοῦ ὕδατος καὶ οὕτω τὸ μὲν νῆμα διαστῆναι, τὴν δὲ δύναμιν διὰ ξηρᾶς ὁδοῦ πορεύεσθαι».

Ἐν τῇ ἐρμηνείᾳ τοῦ χωρίου τούτου προσέκρουσαν παραδόξως πολλοί, διότι εὖρον μάλιστα ἀλλόκοτον τὸ ὅτι τὰ παραταττόμενα ἀπαρέμματα «πατάξαι» καὶ «διαστῆναι» ἔχουσι διάφορα ὑποκείμενα, ὥσει ἥτο ἄτοπον καὶ ἀδύνατον τὸ ἀντικείμενον τοῦ ἐτέρου νὰ χρησιμεύσῃ ὡς ὑποκείμενον τοῦ ἄλλου. Πρὸς ἄρσιν λοιπὸν τῶν διῆθεν δυσκολιῶν ἄλλοι μὲν προέτειναν τὴν προσθήκην τοῦ «αὐτῇ» μετὰ τὸ «διαστῆναι», ἄλλοι δὲ πάλιν ὑπέλαβον τὸ «καὶ διαστῆναι» ὡς περιττὸν καὶ ἀπῆλειψαν αὐτό· ἄλλος δὲ πάλιν (ὁ Mras) μετέβαλεν τὸ «διαστῆναι» εἰς «διασιῆσαι», ὥστε ἀμφότερα τὰ ἀπαρέμματα νὰ ἔχωσι τὸ αὐτὸ ὑποκείμενον.

Πλήν όμως ταῦτα πάντα εἶναι ἴσως περιττά· διότι τὸ χωρίον ἔχει κάλλιστα καὶ ἄριστα, εἶναι δ' ἡμῖν γε ἱκανῶς σαφές καὶ εὐδηλον. Ὑποκείμενον τοῦ «πατάξαι» εἶναι, καθ' ἡμᾶς, τὸ ἄοριστον «τινά», ὅφ' ὃ λανθάνει βεβαίως τὸ «Μωυσέα», ὑποκείμενον δὲ τοῦ «διαστῆναι» εἶναι τὸ «θάλασσαν», ὅπερ χρησιμεύει ὡς ἀντικείμενον τοῦ ἑτέρου ἀπαρεμφάτου. Εἰπομεν δὲ ὅτι ὑποκείμενον τοῦ «πατάξαι» εἶναι τὸ ἄοριστον «τινά», διότι εἰς τὴν θείαν μεγαλειότητα προσήκει μᾶλλον ἢ γενικὴ ἔκφρασις. Ἡ ἑρμηνεία ἔχει ὧδε· «Χάριν τοῦ Μωυσέως ἐγένετο θεία φωνή (= ὁ Θεὸς ἐπέταξε, ἐξήγγειλε τὸ θέλημα αὐτοῦ), ἵνα πατάξῃ τις (ὁ Μωϋσῆς) τὴν θάλασσαν καὶ αὕτη διαχωρισθῇ . . .». Ἐν ἄλλοις λόγοις ὁ Θεὸς δίδει ἐντολὴν εἰς τὸν Μωυσέα χωρὶς νὰ ἀποτείνηται ἀμέσως πρὸς αὐτόν. Διὰ τὴν λοιπὴν ἦτο ἡ θεία προσταγή, νὰ παταχθῇ δηλονότι διὰ ῥάβδου ἡ θάλασσα καὶ κατ' ἀκολουθίαν διαστῇ αὕτη (διαχωρισθῶσι τὰ ὕδατα).

Τὸ «διαστῆναι» δὲν εἶναι οὐδαμῶς περιττὸν ἄλλως τε καὶ διότι ἔπρεπε νὰ δηλωθῇ πλήρως καὶ ἄρτιον τὸ θεῖον θέλημα, ὅπερ ἀφεώρα κυρίως εἰς τὴν *διάστασιν τῆς θαλάσσης* καὶ τὴν διαπόρευσιν τοῦ στρατοῦ· ἡ δὲ *πάταξις* τῆς θαλάσσης ἦτο ἀπλῶς μέσον εἰς τὸν σκοπόν. Ὅθεν εὐκόλως νοεῖται ὅτι τὸ κέντρον τοῦ βάρους κεῖται καὶ ἀνήκει οὐχὶ εἰς τὸ «πατάξαι» ἀλλ' εἰς τὸ «διαστῆναι», ὅπερ τούτου ἕνεκα εἰναι ἀναγκαῖον καὶ ἀπαραίτητον.

Πρόσθετες δὲ θὰ ἦτο πολὺ ἄτοπος καὶ ἄκρως ἀνευλαβὴς ἡ ἀτελής καὶ διὰ φειδωλῆς γλωσσικῆς ἐκφράσεως ἀπεικόνισις τοῦ θεοῦ θελήματος. Τούτου δὴ ἡ ἐκπλήρωσις ἐπακολουθεῖ εὐθὺς μετ' ἀκριβείας ἐξαγγελλομένη, ἐπαναλαμβανομένων ἀμφοτέρων τῶν μερῶν, τῆς τε «πατάξεως τῆς θαλάσσης ῥάβδῳ» καὶ τῆς «διαστάσεως αὐτῆς»· ἐκείνης μὲν ἡ ἐκπλήρωσις δηλοῦται διὰ τῆς «ὑπὸ τοῦ Μωυσέως ἐπιθυγῆς τοῦ ὕδατος ῥάβδῳ» ταύτης δὲ διὰ τῆς «διαστάσεως τοῦ ὕδατος», ἧς διαστάσεως ἐπακολουθήμα ἦτο ἡ «ὑπὸ τῆς δυνάμεως διαπόρευσις διὰ ξηρᾶς ὁδοῦ». Ἡ ἑρμηνεία ἔχει ὧδε· «ὁ δὲ Μωϋσῆς ὑπακούσας ἔθιξε διὰ τῆς ῥάβδου τὸ ὕδωρ, τοιουτοτρόπως δὲ ἡ μὲν θάλασσα διεχωρίσθη, ὁ δὲ στρατὸς ἐπορεύθη διὰ μέσου τῆς ξηρᾶς ὁδοῦ».

Ἐκ τῶν εἰρημένων κατέστη ἴσως φανερόν ὅτι τὸ κείμενον ἔχει καλῶς, ὅτι ἄρα οὐδεμία οὐδαμῶς λέξις παρέλκει, οὐδεμία πρέπει νὰ ὀβελισθῇ ἢ μεταβληθῇ.

Εἰς τὴν ὑπὸ τῶν Ἑβραίων διάβασιν τῆς Ἑρυθρᾶς θαλάσσης ἀναφέρεται ὡσαύτως ἡ ᾠδὴ Κοσμᾶ τοῦ Ἱεροσολυμίτου (μνημονευομένη ὑπὸ τοῦ συγγραφέως ἐν σελ. 21), ἔχουσα ὡς ἑξῆς·

Σταυρὸν χαράξας Μωσῆς ἐπ' εὐθείας

ῥάβδῳ τὴν Ἑρυθρὰν διέεμε

τῷ Ἰσραὴλ πεζεύσονται

τὴν δὲ ἐπιστρεπτικῶς Φαραὼ τοῖς ἄρμασι

κροτήσας ἤνωσεν

ἐπ' εὐρους διαγράψας τὸ ἀήτητον ὅπλον.

Ἡ περιώνυμος αὕτη ᾠδὴ παρέσχε πολλὰ πράγματα εἰς πολλοὺς παλαιότερους τε καὶ νεωτέρους ἑρμηνευτάς, ἔδωκε δὲ ἀφορμὴν εἰς σφοδράς ἀμφιλογίας καὶ ζωνηράς ἀντιγνωμίας. Φεύγοντες ἡμεῖς ἐνταῦθα πᾶσαν μακρηγορίαν καὶ περιττολογίαν χωροῦμεν εὐθὺς εἰς τὴν ἑρμηνείαν τῆς ᾠδῆς, ἀφοῦ προτάξωμεν ὀλίγας γλωσσικὰς παρατηρήσεις χρησίμους εἰς κατανόησιν αὐτῆς.

Τὸ ἐπ' εὐθείας (τ.ἑ. γραμμῆς) σημαίνει τὸ εὐθέως, κατ' εὐθεῖαν φορὰν ἢ κατευθύνουν, γινομένην ἐνταῦθα ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τῆς θαλάσσης. Τὸ ἐπ' εὐθείας ἢ κατ' εὐθεῖαν τοῦτο δὲν διαφέρει τοῦ κατὰ μῆκος. Πρὸς διαστολὴν ἀπὸ τῆς κατευθύνσεως ταύτης λέγεται κατωτέρω τὸ ἐπ' εὐρους, ἦτοι κατὰ πλαγίαν κατευθύνουν, πλαγίως, ἐγκαρσίως, λοξῶς. Τὸ πεζεύω σημαίνει τὸ πορεύομαι πεζός· εἶναι δὲ ἡ μετοχὴ τελικὴ καὶ ἡ δοτικὴ (πεζεύσονται) χαριστική, δηλοῦσα ὅτι τὸ γινόμενον γίνεται χάριν τοῦ Ἰσραὴλ. Ἐκ τοῦ ἐναντίου ἡ ἐπομένη δοτικὴ «τοῖς ἄρμασιν» εἶναι ἀντιχαριστική.

Τὸ «κροτήσας» ἔχει τὴν σημασίαν τοῦ πλήξας μετὰ πατάγου (ἐνν. ῥάβδῳ). Τὸ

«ἐπ' εὐρους διαγράψας» λαμβάνομεν ὡς ἐπεξήγησιν τοῦ «κροτήσας ἐπιστρεπτικῶς». Τὸ δ' «ἐπιστρεπτικῶς» ἐρμηνεύομεν κατὰ τρόπον ἐπιστρεπτικόν, τ.ἔ. κατὰ τρόπον ἐμφανόντα, δηλοῦντα (ἐνταῦθα σημαίνει τὸ ἐπιτάσσοντα) τὴν ἐπαναστροφὴν (ἐπάνοδον) τῶν ὁδῶν.

Ἡ συντακτικὴ τῶν λέξεων πλοκὴ ἔχει ὧδε πῶς· «Μωσῆς, χαράξας ῥάβδον Σταυρὸν ἐπ' εὐθείας (γραμμῆς), διέτεμε τὴν Ἐρυθρὰν, τῷ Ἰσραὴλ πεζεύσονται. Τὴν δὲ (=ταύτην δέ, ἥτοι τὴν Ἐρυθρὰν) ἤνωσε κροτήσας (ἐνν. ῥάβδον τὰ ὕδατα) ἐπιστρεπτικῶς, τοῖς ἄρμασι Φαραῶ, διαγράψας (δηλαδὴ) ἐπ' εὐρους τὸ ἀήτητον ὄπλον».

Κατὰ ταῦτα ἐρμηνεύομεν ὧδε· «Ἀφοῦ ἐχάραξε διὰ ῥάβδου ὁ Μωυσῆς Σταυρὸν κατ' εὐθείαν γραμμὴν (ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τῆς θαλάσσης) διεχώρισε τὴν Ἐρυθρὰν θάλασσαν, χάριν τοῦ Ἰσραὴλ, ἵνα πεζὸς πορευθῇ. Ταύτην δὲ τὴν θάλασσαν ἤνωσε, πλήξας παταγωδῶς τὰ ὕδατα κατὰ τρόπον ὥστε νὰ ἐπανέλθωσιν (εἰς τὴν προτέραν θέσιν), πρὸς δλεθρον τῶν ἁρμάτων τοῦ Φαραῶ, διαγράψας δηλονότι πλαγίως τὸ ἀήτητον ὄπλον (=τὸν Σταυρὸν)».

Δυνάμεθα νῦν εὐκόλως, ὁδηγὸν ἔχοντες τὸ ἐβραϊκὸν κείμενον, νὰ ἀναπαραστήσωμεν διὰ τῆς φαντασίας τὴν ὑπέροχον εἰκόνα τὴν παριστῶσαν τὰ ὑπὸ τοῦ Μωυσέως κατὰ θεῖαν ἐμπνευσιν καὶ ἐπιταγὴν συντελεσθέντα δύο θαύματα, τὰ ὑπερφυῖ ἐκεῖνα γεγονότα, καθ' ἃ, ἔνθεν μὲν ἡ θάλασσα ἐγένετο ξηρὰ πρὸς διάβασιν καὶ σωτηρίαν τῶν διωκομένων Ἰσραηλίων, ἔνθεν δὲ ἡ θάλασσα ἐπανήλθεν εἰς ἑαυτήν, ἵνα καταποντίσῃ τοὺς διώκτας ἀποβαίνουσα ὁ ὑγρὸς τάφος αὐτῶν.

Τὰ ὑπερφυῖ ταῦτα γεγονότα διαδραματίζονται ὧδε πῶς. Ὁ Μωυσῆς καὶ ὁ λαὸς αὐτοῦ καταδιωκόμενοι ἀπηνῶς ὑπὸ τῶν Αἰγυπτίων, ἀφικνοῦνται εἰς τὴν Ἐρυθρὰν θάλασσαν καὶ ἀμήχανοι ἀναλογίζονται τὸν ἐπικείμενον κίνδυνον. Ὁ ἡγέτης ἀτενίζει περίλυπος εἰς τὴν θάλασσαν, ἥς ἡ διάβασις, ἀδύνατος οὖσα κατὰ τρόπον φυσικόν, θὰ ἔσφριε τὰ ταλαιπωρούμενα τέκνα τοῦ Ἰσραὴλ. Αἰφνης ἐπενεργεῖ ἡ θεὰ δύναμις καὶ τὸ θαῦμα συντελεῖται. Ὁ Μωυσῆς δηλαδὴ πρᾶττει ὅσα ὁ Θεὸς ἐκέλευσεν εἰπὼν «καὶ σὺ ὕψωσον τὴν ῥάβδον σου καὶ ἅπλωσον τὴν χεῖρά σου ὑπὲράνω τῆς θαλάσσης καὶ διαίρεσον αὐτὴν εἰς δύο» (1). Ὁ Μωυσῆς πράγματι ὕψοι τὴν ῥάβδον καὶ καταβιβάζει αὐτὴν ὑπὲράνω τῆς θαλάσσης κατ' εὐθείαν γραμμὴν. Ἡ κατακόρυφος κίνησις καὶ ἡ δι' ἀπλώσεως τῆς χειρὸς ἐπὶ τῆς θαλάσσης διαγραφὴ εὐθείας γραμμῆς ἐσχημάτισε—χωρὶς νὰ ἔχη βεβαίως ὁ Μωυσῆς ἐπίγνωσιν—τὸ μέλλον νὰ καταστῇ ὕστερον ἱερὸν σύμβολον τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ ἀήτητον ὄπλον αὐτοῦ, λέγω τὸν Σταυρὸν. Ἡ διαταχθεῖσα δ' ὁμοῦ «διαίρεσις εἰς δύο» θὰ συνετελέσθῃ πλήρης διὰ τινος κινήσεως τῆς χειρὸς κατὰ πλαγίαν φορὰν σχηματίζουσαν γραμμὴν ἐκ δύο συνισταμένην μερῶν, ἅτινα ἐκ κοινοῦ κέντρου ὁρμώμενα θὰ ἐφέροντο τὸ μὲν ἕτερον πρὸς τὰ δεξιὰ, τὸ δὲ ἄλλο πρὸς τὰ ἀριστερά, πρὸς δὴλῶσιν τοῦ πῶς ἔπρεπε νὰ κινηθῶσι διαχωριζόμενα τὰ ὕδατα, ὥστε νὰ παραχθῶσι δύο ὁδῶν τείχη (διὰ τοιαύτης κινήσεως πρέπει νὰ φαντασθῶμεν ὅτι θὰ συνετελέσθῃ ἡ διαταγὴ «διαίρεσον εἰς δύο»).

Οὕτω πῶς διεγράφη Σταυρὸς, ὁ σταυρὸς ἀμφοτέρων τῶν τύπων, ὃ τε παλαιότερος, ὃ δενδροειδὴς ἢ μονόξυλος σταυρὸς, καὶ ὁ νεώτερος, ὁ ῥωμαϊκὸς ἢ διμερὴς σταυρὸς. Ἐκεῖνον μὲν ἐσχημάτισεν ἀπλῶς ἡ εὐθεῖα γραμμὴ, τοῦτον δὲ ἡ εὐθεῖα ὁμοῦ μετὰ τῆς ὀριζοντίας καὶ πλαγίως τεμνοῦσης ἐκείνην δευτέρας γραμμῆς.

Ἀλλ' ὅς ἐπανέλθωμεν εἰς τὴν ἀπεικόνισιν τῶν γεγονότων. Ἀφοῦ ὁ Μωυσῆς, κατὰ τὴν θεῖαν ἐπιταγὴν, ἐχάραξεν, ἀνεπιγνώστως καὶ ἀνεπαισθήτως, τὸ σημεῖον τοῦ Σταυροῦ, ἡ θάλασσα διεχώρισθῃ καὶ ὁ Ἰσραὴλ ἐπορεύθῃ πεζὸς εἰς τὸ ἕτερον ἄκρον. Τότε ὁ ἡγέτης, ἐμφοροῦμενος μεικτῶν συναισθημάτων, χαρᾶς μὲν ἐπὶ τῇ διαπορεύσει καὶ σωτηρίᾳ, βαρυσυμίας δ' ἐπὶ τῇ ἀβεβαιότητι τοῦ μέλλοντος, ἐστράφη εἰς τὰ ὀπίσω καὶ ἀπέβλεψε πρὸς τὸ μέρος, ἔνθα ἐκινεῖτο ἐπερχόμενος καὶ καταδιώκων ὁ πολέμιος στρατός. Τότε

1) Ἐξῆδ. 14, 21.

καὶ πάλιν βοηθὸς ἐπιφαίνεται ἡ θεία χάρις, ὃ δὲ Μωυσῆς πράττει κατὰ τὴν θεϊαν φωνὴν «ἀπλωσον τὴν χεῖρά σου ὑπεράνω τῆς θαλάσσης, ὥστε τὰ ὕδατα νὰ ἐπανέλθωσιν ἐπὶ τοὺς Αἰγυπτίους, ἐπὶ τὰς ἀμάξας καὶ τὸ ἱππικὸν αὐτῶν» (1). Πλήττει λοιπὸν τὰ ὕδατα διὰ τῆς ράβδου κινῶν αὐτὴν ἐγκαρσίως πρὸς τὰ ὑδάτινα τείχη καὶ δεικνύων πῶς πρέπει νὰ κινηθῶσι τὰ ὕδατα καὶ κινούμενα νὰ ἐνωθῶσιν.

Οὕτω πῶς καὶ ἐκ δευτέρου διεγράφη τὸ σχῆμα τοῦ Σταυροῦ καὶ δὴ καὶ κατ' ἀμφοτέρους πάλιν τοὺς τύπους. Τὸν μὲν παλαιότερον τύπον συνεβόλιζεν ἡ εὐθεῖα γραμμὴ ἢ ἐκ τῆς ἐγκαρσίου κινήσεως τῆς ράβδου γενομένη, τὸν δὲ νεώτερον ἢ γραμμὴ αὕτη ὁμοῦ μετὰ τῆς εὐθείας ἐκείνης, ἥτις ἐχάραξε τὴν «ξηρὰν ὁδόν».

Ἄμα δὲ χαραχθέντος καὶ πάλιν τοῦ σχήματος τοῦ Σταυροῦ συνετελέσθη τὸ ξεύτερον θαῦμα· τὰ ὕδατα συνηνώθησαν καὶ ὁ ἐν μέσῳ αὐτῶν εὐρεθεὶς διώκτης στρατός, ὁ Φαραὼ καὶ τὰ ἄρματα, πάντες καὶ πάντα ἐπνίγησαν.

Τοιαύτη τις εἶναι ἡ θαυμασία ἀπεικόνισις τῶν δύο θαυμάτων, ἅτινα ἐπηκολούθησαν εὐθὺς εἰς τὴν ἀνεπιγνώστως γενομένην ὑπὸ τοῦ Μωυσέως χάραξιν τοῦ Τιμίου Σταυροῦ. Ἐφάμιλλος πρὸς τὴν εἰκόνα ταύτην εἶναι ἡ ὅλη, κατὰ πάντα λόγον, ὑπέροχος ᾧδῃ, ὑπέροχος εἰς λόγον ὕψους νοημάτων, συμμετρου διατάξεως καὶ γλωσσικῆς διατυπώσεως αὐτῶν.

Ἴδετε τὴν ᾧδὴν τούτῃν διαιρουμένην εἰς δύο ἴσα καὶ ἑναρμόνια μέρη· τὸ μὲν πρῶτον, ἐκ τριῶν συνιστάμενον στίχων, ἀφορᾷ εἰς τὸ πρῶτον θαῦμα· τὸ δὲ δεύτερον, τρίστιχον ὡσαύτως, ἀναφέρεται εἰς τὸ δεύτερον θαῦμα. Τοῦ πρώτου μέρους τὸ κύριον νόημα ἐκφράζει τὸ ἐν τέλει τοῦ δευτέρου στίχου ῥῆμα «ἐτέμε»· τοῦ δὲ δευτέρου μέρους τὸ κύριον νόημα ἐμφανίζει τὸ ἐν τέλει τοῦ δευτέρου ὁμοίως στίχου κείμενον ῥ. «ἤνωσεν». Οὕτω πρὸς τὸ «διέτεμε» ἀντιστοιχεῖ τὸ «ἤνωσεν»· δι' ἐκείνου μὲν δηλοῦται τὸ πρῶτον θαῦμα, διὰ δὲ τούτου τὸ δεύτερον θαῦμα.

Τὸ πρῶτον θαῦμα ἐγένετο διὰ χαράξεως γραμμῆς ἐπ' εὐθείας, τὸ δὲ δεύτερον διὰ χαράξεως γραμμῆς ἐπ' εὐρύους. Πρὸς τὸ «ἐπ' εὐθείας» τοῦ πρώτου μέρους ἀντιστοιχεῖ τὸ «ἐπ' εὐρύους» τοῦ δευτέρου· ἀμφοτέραι δὲ αἱ ἀντιτιθέμεναι πρὸς ἀλλήλους ἐκφράσεις κεῖνται ἐν ἐπικαίρῳ θέσει, ἥτοι ἐκείνη μὲν ἐν τέλει τοῦ πρώτου στίχου τῆς ᾧδῆς, αὕτη δὲ ἐν τῇ ἀρχῇ τοῦ τελευταίου στίχου αὐτῆς.

Τὸ πρῶτον θαῦμα ἐγένετο πρὸς σωτηρίαν τοῦ Ἰσραὴλ, ἵνα δηλαδὴ πεζὸς διέλθῃ τὴν θάλασσαν μεταβαλλομένην εἰς ξηρὰν, ἐτῷ Ἰσραὴλ πεζεύουσιν· τὸ δὲ δεύτερον θαῦμα συνετελέσθη πρὸς καταστροφὴν τῶν διωκτῶν Αἰγυπτίων, «Φαραὼ τοῖς ἅρμασι». Αἱ δύο αὗται δοτικαὶ ἀνήκουσιν εἰς δύο παρ' ἀλλήλους στίχους (τὸν τρίτον καὶ τὸν τέταρτον), ὑπεμφαίνοντας τὴν παρ' ἀλλήλους θέσιν τῶν ἀντιπάλων.

Ἡ ψυχικὴ διάθεσις τοῦ Μωυσέως, ὀργὴ καὶ ἀγανάκτησις, ἐξαγγέλλεται ἑναργέστατα διὰ καταλλήλου ῥήματος, τοῦ κροτεῖν (πλήττειν μετὰ κρότου καὶ πατάγου). Ὁ δὲ Σταυρὸς χαρακτηρίζεται προσφύεστατα ὡς ἀήτητον ὄπλον.

Ὁ θαυμασμός καὶ ἡ λατρεία πρὸς τὸν Σταυρὸν ἐξαγγέλλεται ἐκπρεπέστατα. Ἴδετε τὴν ἀρχὴν καὶ τὸ τέλος τῆς ᾧδῆς. Ὁ πρῶτος στίχος τοῦ πρώτου μέρους ἀφιεροῦται εἰς τὸν Σταυρὸν· ὁ τελευταῖος στίχος τοῦ δευτέρου μέρους ἀναφέρεται ὡσαύτως εἰς τὸν Σταυρὸν. Ἡ ἐπανάληψις δὲν εἶναι περιττή, πᾶν δὲ τούναντίον εἶναι ἀναγκαῖα καὶ ἀπαραίτητα· πρῶτον μὲν, διότι ὁ Σταυρὸς παρίσταται ὡς ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος, τὸ Α καὶ τὸ Ω, τῆς χριστιανικῆς πίστεως, δεύτερον δέ, διότι δις, ἐπὶ τοῦ προκειμένου, ἐγένετο, ἔστω καὶ ἀνεπιγνώστως, ἡ ἀπεικόνισις τοῦ Σταυροῦ, προηγηθεῖσα τῶν δύο θαυμάτων.

Τὸ τέλος τοῦ τελευταίου στίχου κατέχει ἡ πρώτη καὶ κυριωτάτη τῆς ᾧδῆς ἔννοια, καθ' ἣν ὁ Σταυρὸς εἶναι ἐτῷ ἀήτητον ὄπλον.

Εὖ τε καὶ καλῶς ποιῶν ὁ ἐξαίρετος ὕμνωδός τὴν ἀφήγησιν τῆς θαυματουργοῦ

1) Αὐτ. 17, 27.

ἐπενεργείας τοῦ Σταυροῦ ἀποτερματίζει συμπερασματικῶς διὰ τῆς προτροπῆς· «*Διὸ ἔσωμεν Χριστῷ Θεῷ ἡμῶν, ὅτι δεδόξασται*».

Δὲν γινώσκω ἀληθῶς, τί πλείοτερον πρέπει νὰ θαυμάσῃ τις ἐν τῇ προκειμένῃ ᾠδῇ, τὰ λαμπρὰ ἄρα νοήματα ἢ τὴν ποιητικὴν χάριν, τὴν συμμετρίαν τοῦ λόγου ἢ τὴν ἀντιστοιχίαν τῶν ἀντιθέσεων, τὴν ζωηρὰν τῶν πραγμάτων παράστασιν ἢ τῶν λέξεων τὴν εὐστοχον ἐκλογὴν; Εἶναι ὄντως ἡ ᾠδὴ αὕτη ἐκλεκτὸν ἀριστοῦργημα καὶ ἀληθινὸς στίλβων μαργαρίτης, ὃν ὁ ἔνθεος ποιητὴς προφρόνως ἐδωρήσατο εἰς τὴν ἱεράν τῆς Ἐκκλησίας ἡμῶν ὑμνολογίαν.

Τὴν ᾠδὴν ταύτην ἐρμηνεύομεν ἐν στίχοις ὥς ἐξῆς·

*Σταυρὸν Μωσῆς ἐχάραξε
κατὰ γραμμὴν εὐθεΐαν
μὲ ῥάβδον· καὶ διέσχισε
τῆς Ἑρυθρᾶς τὸ νᾶμα,
ἵνα πεζὸς ὁ Ἰσραὴλ
τελέσῃ τὴν πορείαν.*

* *

*Καὶ ἔπειτα παταγωδῶς
μὲ κίνησιν πλαγεῖαν
τὰ ὕδατα συνήνωσεν
ὥστε νὰ γίνουν μνηῆμα
εἰς τὰ ἄρματα τοῦ Φαραῶ,
δύναμιν ἐναντίαν·
τοῦ ἀητήτιον μας Σταυροῦ
διέγραψε τὸ σῆμα.*